

De Takkeling

Jaargang 18 (2010), nummer 2

Werkgroep Roofvogels Nederland

Werkgroep Roofvogels Nederland

De Takkeling is een uitgave van de stichting Werkgroep Roofvogels Nederland (WRN). De WRN is een landelijke werkgroep die de belangen behartigt van de Nederlandse roofvogels. Naast activiteiten als het geven van voorlichting en het stimuleren van maatregelen voor een efficiënte roofvogelbescherming, voert de WRN gestandaardiseerd onderzoek uit naar de ecologie van de in ons land voorkomende soorten.

Bestuur

Voorzitter: Hanneke Sevink
Penningmeester: Sake de Vlas
Secretaris: Harry de Rooij
Leden: Annet Knol, Willie Spieker
Redactie: Rob Bijlsma
Drukwerk: !Pet, Hoogeveen

(Redactie)adres: Doldersummerweg 1, 7983 LD Wapse, rob.bijlsma@planet.nl

Ledenadministratie: Sake de Vlas, Heiakkers 3, 9463 TN Eext (email:

ledenadministratie@werkgroeproofvogels.nl)

Opzegging lidmaatschap: vóór 31 december via email of schriftelijk naar Sake de Vlas

Telefoon (Hanneke Sevink): 035-5421019

Website: <http://www.werkgroeproofvogels.nl>

Winkel (Annet Knol): annetknol@hccnet.nl (zie website voor prijzen)

U kunt onze activiteiten steunen door lid te worden van de WRN. U ontvangt dan drie maal per jaar de Takkeling (februari, juni en oktober). De minimale jaarlijkse bijdrage is Euro 12,-; meer is welkom.

U kunt lid worden door uw bijdrage over te maken op postgiro 76284 t.n.v. Werkgroep Roofvogels Nederland te Eext, o.v.v. "nieuw lid".

Foreign subscription is Euro 15,- per year (3 issues) to be paid in cash (please send to: Sake de Vlas, Heiakkers 3, 9463 TN Eext, The Netherlands).

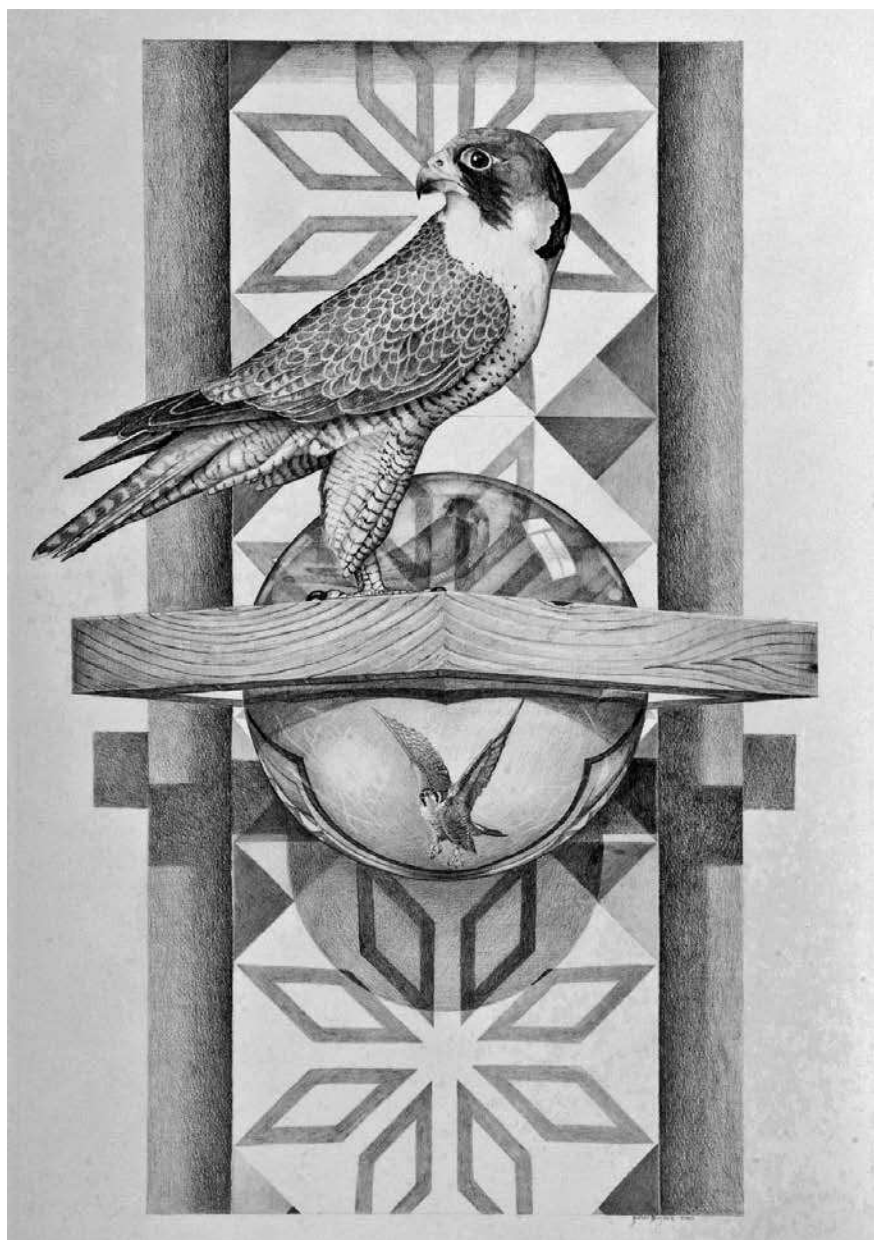
Tekening omslag door Ulco Glimmerveen (Sperwer), www.ulco-art.nl

ISSN 1380 - 3735

De Takkeling

Jaargang 18 (2010), nummer 2

Werkgroep Roofvogels Nederland

FIDUS VII (Slechtvalk, potlood op papier, 70x45 cm, door Peter Nuijten).

Kijkers ‘Beleef de Lente’ roepen op tot actie tegen roofvogelhouderij

Hanneke Sevink

Daar is ‘ie dan, de tweede Takkeling van 2010, net als vorig jaar later dan u gewend bent. Hoewel we daar geen gewoonte van willen maken is er een valide excuus voor: het broedseizoen bracht zoveel veldwerk met zich mee dat vertraging onvermijdelijk was. Zelfs op dit moment - hartje juli - vragen wespen, Wespendienven, nacontroles, punttellingen en invoer en analyse van gegevens handenvol tijd. Hopelijk maakt de variatie aan verhalen een en ander goed: de opwinding bij het zien van een ontsnapte roofvogel, en niet zomaar eentje, de verontwaardiging bij het vaststellen van nestverstoringen bij Blauwe Kiekendienven op Terschelling, het plezier dat Friese roofvogelaars beleven aan een mollenvretende Buizerd, de vele vragen rond de zwanenzang van Boomvalken... En wat te denken van Haviken die het hebben bestaan zich te vergrijpen aan Korhoenders, foei! Maar om nu op stel en sprong, en op foute gronden, een ontheffing van de Flora- en faunawet aan te vragen (en nog te krijgen ook) om Haviken weg te vangen, zoals Staatsbosbeheer deed, gaat dat niet wat ver? Is de Nederlandse natuurbescherming zo ver afgezaakt dat onderscheid gemaakt gaat worden tussen ‘goede’ en ‘foute’ soorten: de ene mag blijven, de ander moet weg? Het lijkt er wel op. De achterliggende argumentatie is echter wrak, zoals Eef Jansen en Rob Bijlsma uitleggen. Nee, dan kun je beter, zoals Hans Potters deed met Boomvalken, observeren wat er gaande is en filosoferen over de achterliggende oorzaken van de afname. Zijn indruk dat Boomvalken de afgelopen jaren hun gedrag hebben veranderd, wat mogelijk gevolgen heeft voor de effectiviteit van nestverdediging tegen predatoren, smeekt om herhalingsonderzoek elders in het land. En uiteraard niet om het korthouden, of verplaatsen, van Haviken en andere predatoren, zoals weidevogelbeschermers, Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten bepleiten bij het beschermen van hun stokpaardjes.

In het veld was het hoogtij met het inventariseren van nesten, het ringen van de pullen, en het zoeken naar prooiresten en ruiveren. Maar ook achter de schermen wordt hard gewerkt. De website wordt vernieuwd (maar zie Oproepen en mededelingen). Verder wordt de laatste hand gelegd aan het onderzoeksrapport over de roofvogel- en uilenshows in Nederland, en hun effect op de handel in deze vogels en het houden ervan door particulieren. Dit rapport wordt het uitgangspunt voor acties van de betrokken organisaties (Vogelbescherming Nederland, Kerkuilenwerkgroep, Werkgroep Slechtvalk, Steenuilen Werkgroep en WRN) om shows en het houden van roofvogels en uilen tegen te gaan.

Een aantal vaste kijkers van Beleef De Lente, waar webcams het wel en wee van vogels volgen, is het houden van roofvogels en uilen door particulieren en de vele negatieve gevolgen die dit met zich meebrengt, een doorn in het oog. Zij zijn daarom

een petitie begonnen die zij op 8 november willen aanbieden aan de Tweede Kamer. In deze petitie vragen zij om een verbod op het houden en fokken van (inheemse) beschermde roofvogels en een strengere regelgeving rondom ontheffingen voor bijvoorbeeld dierentuinen en opvangcentra. De petitie is te vinden en te ondertekenen op <http://roofvogels.petities.nl/>

Het is druk op mijn balkon. Mussen voeren hun kleintjes, de winterkoning plukt het mos uit de bloempot om haar nestje mee te bekleden, Houtduiven nestelend bij de benedenburen scharrelen dagelijks rond. Op de achtergrond het vrolijke gekwetter van Putters. Het enige jonkie van de Pimpelmezen heeft tot nu toe de Sperwers kunnen ontvliegen, een Turkse Tortel was minder gelukkig. Laatst trof ik een berg veren aan die duidde op een voor de tortel fatale ontmoeting. In de daaropvolgende dagen verdween de veertjes in rap tempo, alles werd meegenomen door vogels bezig met de bouw van hun tweede nest. Het principe ‘van wieg tot wieg’ werkt goed in de natuur.

Veel leesplezier voor nu en tot de volgende Takkeling.

Hallucinatie?

Gerard Ouweneel

Voor een schrijver van stukjes over de innige relatie tussen vogelaars en hun vogels is een dag Breskens een mer à boire. Mocht u na deze bekentenis denken dat ik uitsluitend naar de fameuze trektpost ga om stof op te doen voor deze schrijfsels, neen, dat niet. Voor vogelaars is Breskens de plek bij uitstek om te genieten van de doorkomst van trekvogels. Maar toch, te zien en te horen hoe collega-vogelaars het óók naar hun zin hebben, voegt wel een dimensie toe. Op een Breskensdag, en trouwens op alle trektposten in dit land, verkeert men in een kring van geestverwanten, allen in hoopvolle verwachting welke fijne vogels die dag voorbij zullen ijlen: bijzonderheden, terugkerende Afrika-trekkers, eenlingen of van één soort tienduizenden. Speelt bij die beste stemming ook niet een rol dat vogelaars onder elkaar zijn? Lui die weten dat allen dezelfde emoties doorstaan, zodat ze daarom niets behoeven uit te leggen of vragen te beantwoorden? Ongetwijfeld, geen masker op is ontspannend.

Vrijdag 24 april beloofde alle kwaliteiten te bezitten voor een glorieuze Breskensdag. De wind zat goed en dan de laatste week van april, met nog heel veel terugkerende trekkers in de pijpleiding. Alle Breskenscracks hadden zich dan ook al tijdig geïnstalleerd. Zelfs Rob Sponselee was er weer, als een soort spijtoptant. Hem viel een begroeting ten deel gelijk een verloren zoon. Rob had eerder te kennen gegeven dat Breskens hem te druk werd, niet met vogels maar met vogelaars. De beloftevolle weersvooruitzichten van die 24^e april had hij echter niet kunnen weerstaan. Ook verscheen George Tanis, een aanstormend vogelaarstalent waarvan de Delta nog veel van zal horen. Die ochtend had Krijns zoon er tweeënhalf uur openbaar vervoer voor over om vanuit Ouddorp in Breskens te geraken.

Ondanks het tentoongespreide optimisme vielen die 24^e april 2009 de eerste uren niet helemaal mee, er tekende zich geen Denderende Dinsdag, Zotte Zaterdag of Dolle Donderdag af, memorabele dagen uit de rijke Breskenshistorie. Natuurlijk, drie Reuzensterns, een paar Purperreigers, twee Beflijsters, zowaar een Ransuil, Smellekens, Zomertortel en twee het pad overstekende Patrijzen vormden een lijstje waarmee vogelaars elders in het land vergenoegd mee thuis komen. Maar vandaag, hier op Breskens, met deze ogenschijnlijk zulke mieterse condities... matigjes. De discussies over trekvogels en weersomstandigheden kwamen weer los. Kort na het middaguur hielden de eerste vogelaars het voor gezien, ook om te gaan zoeken naar elders in Zeeuws-Vlaanderen gesignaleerd moois. De veertig resterende vogelaars begonnen wat soepeler om te gaan met de trektpostregel 'stilte is dus noodzakelijk!' Dan, twintig over één, de luide uitroep van een Breskensveteraan, die de ervaring opdeed dat het geen kwaad kan om óók oog te houden op hetgeen achterlangs komt, langs de camping: 'Wat is dit hier?' Als bij een militair appèl draait het cohort vogelaars 180 graden om. Even is het doodstil en staan zo'n veertig man als gehalluceerd omhoog te staren. Dan een kakofonie van kreten, verbijstering, ongeloof en opperste vreugde, waarin de uitroep 'een Stellers Zeearend' overheerst. Bij ontdekking is de

Stellers nog niet eens zo ver verwijderd. Al verder opwaarts schroevend komt de vogel bijna boven de telpost waarna hij, op steeds hoger niveau, over de monding van de Westerschelde richting Walcheren gaat. De ambiance van licht, ruimte en open Scheldemonding geeft de Stellers de gunstigst denkbare entourage mee. Het typische zwart witte verenkleed in combinatie met het opvallend opblinkende geel van de reusachtige snavel en poten, geven de vogel iets bizars. De ene vogelaar staart de Stellers sprakeloos van verbazing na, als gold het een passerend Star Wars ruimtevoertuig. Bij de andere gaan alle registers van opperst vreugdebetoon open. De Stellers verdwijnt hoog boven Walcheren.

De Stellers Zeearend in volle vlucht, Dishoek, Walcheren, 26 april 2009 (Niels de Schipper). Let op de afgesleten toppen van de buitenste handpennen, een duidelijk geval van slijtage in gevangenschap. *The Steller's Sea Eagle in full flight, Dishoek, 26 April 2009; notice abraded outermost primaries, indicating an escapee.*

Natuurlijk beseft ieder dat dit niet kan, dat het een ontsnapte vogel moet zijn. Eén van de aanwezige Belgische vogelaars mompelt dan ook te hebben gehoord dat er pas eentje zou zijn ontsnapt in Veldegem, niet ver van Brugge. Maar degenen die, wat schuchter, met de tegenwerping komen 'deze telt natuurlijk niet', moeten het voorlopig doen met de verontwaardigde oppositie van één van de Breskens-kernkaderleden die roept 'zag je dan niet wat voor schitterende vogel het was, hier, boven onze telpost!' Dan komen de mobieltjes tevoorschijn. De vogelaar naast me roept in zijn apparaatje 'nou moet jij eens raden wat hier net voorbijkwam?' Kennelijk volgt een opsomming van zijn maats potentiële Breskens-droomsoorten, want mijn buurman reageert met een staccato 'neen'.

Dan helpt hij met ‘het was een roofvogel. Neen, geen Havikarend, vééél groter’. En daarna, met onmiskenbaar iets triomfantelijks in zijn stem: ‘Je raadt het toch nooit. Een Stellers Zeearend’. Daarop komt het hele verhaal. Een andere vogelaar brengt naar voren: ‘Ik hoop dat hij de Oostvaardersplassen weet te vinden. Daar kan-ie oud worden met al dat aas, die karpers en ganzenpullen’.

De vogels die deze middag na de Stellers Breskens passeerden hadden enige moeite met nog op te vallen. Het nieuws gonsde door het land. ’s Avonds belde Harm Jan Wight die, zoals welhaast gewoonlijk in het voorjaar, die dag op Eemshaven had gestaan. ‘Was jij op Breskens vandaag?’ Ik antwoordde bevestigend, waarop Harm Jan reageerde met ‘wij waren op Eemshaven stikjaloers’.

De Stellers van Breskens bleef nog een paar dagen nagalmen. Iemand was de dag daarop nog zo met de vogel bezig, dat hij de Stellers weer op www.waarneming.nl zette. Hierop reageerde Peter Meininger minzaam met ‘dat was gisteren’. Ook kwamen er op DeltaVogelNetwerk ontboezemingen met schandegeroep dat handelaren met zulke vogels sollen. Terecht. Bekend werd dat de Stellers met vergunningen uit Kazachstan zou zijn gehaald. Papier is geduldig en Kazachstan lijkt op Kamchatska, waar de Stellers Zeearenden echt thuishoren en dat ook ver weg in het oosten ligt. Peter Meininger ging op Walcheren op zoek. Op een akker bij Wissekerke, een wat triviale plek voor zo’n vogel, vond ‘hij een grote bruine kip met een banaan’. Daar ergens wist ‘de eigenaar’ later de Stellers te vangen, zodat deze laatste toch zijn bestaan zal moeten slijten in een trieste volière.

De Stellers Zeearend, hier nog in vrijheid, op een akker bij Zoutelande, 27 april 2009 (Johannes Luiten). *Steller's Sea Eagle in the southwestern Netherlands, 27 April 2009.*

Wat bleef is het beeld op het netvlies van een geweldige roofvogel, gestoken tegen de blauwe lucht boven de monding van de Westerschelde. En het beeld van een stel verbijsterde en uitgelaten vogelaars.

Stellers Zeearend ver van huis (Kamchatka) in een rurale setting in Zeeland, 26 april 2009 (Erik Sanders). *Escaped Steller's Sea Eagle in a rural setting in the southwestern Netherlands, 26 April 2009.*

Summary

Ouweneel G.L. 2010. An escaped Steller's Sea Eagle *Haliaeetus pelagicus* and Dutch birders. *De Takkeling* 18: 101-104.

On 24 April 2009, an adult Steller's Sea Eagle passed a migration watch site near Breskens, southwestern Netherlands, to the utter astonishment and delight of the birders manning this site. The bird stayed some days in the vicinity, before it was recaptured by its 'owner'. Apparently, this bird was imported from Kazakhstan, which makes one wonder about the bird trade.

Adres: Lijster 17, 3299 BT Maasdam, glo@xs4all.nl

Nestverstoringen bij Blauwe Kiekendieven *Circus cyaneus*

Peter de Boer

In 2009 telde Nederland 19 paren Blauwe Kiekendief, op twee na alle broedend op de Waddeneilanden. Dat is nog maar 15% van het aantal paren dat in 1994 werd vastgesteld (Klaassen *et al.* 2009). Alle reden om voorzichtig met de resterende paren om te springen, zou je denken. Helaas, op Terschelling was in het broedseizoen van 2009 sprake van overmatige belangstelling van fotografen voor nestplaatsen van Blauwe Kiekendieven. Dit is geen nieuw verschijnsel, maar voor het eerst is het ten koste gegaan van een nest met jongen.

Het ging om een nest dicht bij een fietspad, parallel aan de openbare weg. Deze locatie was bij meerdere fotografen bekend. De fotografen werden vaak gezien terwijl ze liggend in de berm wachtten op een prooi-overgave, een populair onderwerp voor een plaatje. Eerder in het seizoen had een onderzoeker van SOVON bij dit nest een fotograaf in het terrein betrappt. SOVON doet al vanaf 2004 een studie naar deze soort op de Waddeneilanden. Het betreffende nest bevatte maar liefst vijf bijna volgroeide jongen, een ongekennde luxe in de kwijnende populatie. Tijdens de laatste nestcontrole op 24 juni bleken echter alle jongen te zijn verdwenen. Er was een breed pad naar het nest gemaakt (Foto 1). Het is zeer ongebruikelijk dat in dit stadium de jongen nog sneuvelen. Gezien ook het feit dat er geen enkel dood jong, of resten ervan, werd gevonden, bestaat het vermoeden dat deze jongen voor de handel zijn verzameld.

Bij het naburige nest, op nauwelijks een halve km afstand, bereikte één jong bijna het vliegvlugge stadium. Dit jong werd echter enkele meters naast het nest dood gevonden, in de grond getrapt. Bij dit nest, zowel als bij een derde nest in een berkenbosje, waren op 50-80 m afstand schuilplekken en wachtposten gesnoeid met zicht in de richting van het nest (Foto 2). Dit duidt sterk op fotografenwerk. Deze bevindingen waren voor Staatsbosbeheer aanleiding de surveillance aan te passen en te intensiveren.

Het leeggeroofde nest is des te pijnlijker omdat het om een van de weinige nesten ging waar een substantieel aantal jongen zou uitvliegen. Ter vergelijking: op heel Terschelling vlogen in 2009 maar 5 jongen uit, verdeeld over 3 nesten. De Nederlandse populatie Blauwe Kiekendieven staat op de rand van uitsterven en is gebaat bij de aanwas van jonge vogels. Al eerder is benadrukt dat het zeer wel mogelijk is vogels te fotograferen zonder verstoring te veroorzaken. Daarvoor is kennis van zaken nodig. Dat neemt niet weg dat er veel fotografen zijn die koste wat kost hun plaatje willen maken, en zich daartoe hinderlijk in de buurt van nesten ophouden. Dit alarmeert niet alleen de broedvogels, maar trekt ook de aandacht van predatoren en kwaadwillende mensen (Bijlsma *et al.* 2006).

Dit door fotografen gemaakte pad leidde naar het nest van een Blauwe Kiekendief bij Formerum aan Zee (west), en was vanaf 10 meter afstand zichtbaar, 24 juni 2009 (Peter de Boer). *Path to nest of Hen Harrier, visible from a distance of 10 m, made by photographers, the island of Terschelling, 24 juni 2009.*

Gesnoeide standplaats van fotografen op 70 meter afstand van het nest van een Blauwe Kiekendief, Formerum aan Zee, 24 juni 2009 (Peter de Boer). *Removed vegetation to allow unobstructed view towards the nest of a Hen Harrier, island of Terschelling, 24 June 2009.*

Een herhaalde oproep vanwege de kwetsbaarheid van vogels tijdens de broedtijd is daarom op zijn plaats. Als de aanwezigheid van fotografen ertoe leidt dat vogels gaan alarmeren, is het devies altijd: acuut vertrekken. Dit geldt ook wanneer de fotograaf zich op een openbare pad bevindt (en zich theoretisch kan beroepen op zijn 'recht' zich daar te bevinden). Er zijn inmiddels diverse gedragscodes voor fotografen in omloop (Birdpix, Nederpix, Vroege Vogels), dus toestanden à la Terschelling zijn onnodig.

Summary

Boer P. de 2010. Disturbances at nests of Hen Harriers *Circus cyaneus*. De Takkeling 18: 105-107.

The Hen Harrier is a rare breeding bird in The Netherlands, nearing its extinction rapidly. Only 19 pairs were recorded in 2009, of which 17 on the Wadden Sea Islands; this is just 15% of the numbers registered in 1994. On the island of Terschelling, two nests were disturbed in 2009. Both nests had been the focus of attention of photographers, as visible from the trampling of vegetation and the creation of clearly visible paths to the nest. One of these nests is supposed to have been raided for commercial purposes (chicks removed), at the other nest one of the chicks was found nearby, deliberately trampled to death. Both nests may have been easier to find by people with bad intentions because of the behaviour of photographers. Codes of conduct for photographers are now available from several organisations, and disturbances are therefore unnecessary.

Literatuur

- Bijlsma R.G., van Geneijgen P. & Koks B. 2006. Scoren en geld maken: roofvogels als consumptie-artikel en bron van inkomsten. *De Takkeling* 14: 119-129.
- Klaassen O. de Boer P., van den Bremer L. & Dijkse L. 2009. Blauwe Kiekendieven op de Waddeneilanden in 2008. SOVON-onderzoeksrapport 2009/14. SOVON, Beek-Ubbergen. www.staatsbosbeheer.nl

Adres: Keerweer 23, 6862 CD Oosterbeek, peterdeboer@fastmail.nl.

Het Korhoen, de Havik en Staatsbosbeheer

Rob G. Bijlsma & Eef Jansen

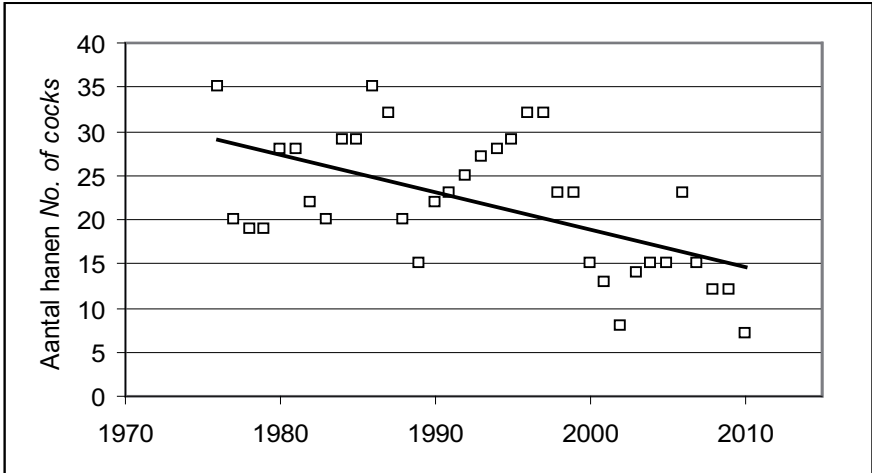
Er was eens een tijd dat Oost-Nederland arm en leeg was. Uitgestrekte hoogvenen, natte heidevelden, kleinschalige landbouw geconcentreerd rond minieme dorpjes, kronkelende beekdalen die in de nazomer werden gemaaid... Korhoenders kwamen er toen zeker voor (de 16-jarige Abel Eppo van Bolhuis ontftuselde er eentje aan een tweetal Raven ter hoogte van Anholt, in juli 1693; Bicker Caarten 1947), maar de aantallen vlogen pas omhoog toen de 'woeste grond' kleinschalig in ontginning werd gebracht (de Beaufort 1912). In die tussenfase, van woeste grond naar industriële landbouw, floreerden Korhoenders en kon het aantal hanen in de vroege jaren veertig van de vorige eeuw op 5000-6000 worden geschat (mogelijk zelfs 10.000 exemplaren; Bijlsma *et al.* 2001, Larsson *et al.* 2004, Höglund *et al.* 2007). Onmiddellijk daarna begon zich echter de achteruitgang af te tekenen. Die afname verliep in een razend tempo en werd krachtig bevorderd door de landschappelijke veranderingen in het voetspoor van ontginningen, industrialisering van de landbouw, massief gebruik van pesticiden en herbiciden, verdergaande versnippering van broed- en foerageerhabitat, toenemende recreatie en verzuring (Niewold 1990, Bijlsma *et al.* 2001). In 2008 resteerden nog slechts 12 hanen op de Sallandse Heuvelrug (c. 5200 ha), en dat aantal (met een kleine variatie) is sinds 2000 typerend (van Dijk *et al.* 2010, zie ook Figuur 1). Daar komt bij dat de Sallandse populatie geïsoleerd is. De dichtstbijzijnde, evenmin florerende populaties liggen op meer dan 200 km afstand in de Hoge Venen (Wallonië) en de Lüneburger Heide (Noord-Duitsland), ver buiten de dispersieafstand van maximaal 100 km. De langdurige isolatie is de reden dat de genetische variatie van de Nederlandse Korhoenders gering is (Karlsson *et al.* 2008), een recept voor doom. De overlevingskansen voor Korhoenders in Nederland zijn miniem tot non-existent, zeker gezien de abominabele kwaliteit van hun leefomgeving (de pogingen tot herstel zijn ineffectief, terwijl de wijdere omgeving alsmaar verder aftakelt), de geïsoleerde positie binnen het Europese verspreidingsgebied en de geringe genetische variatie.

Voorgeschiedenis

Aantalsverloop van Korhoen op de Sallandse Heuvelrug

De Sallandse Heuvelrug is de enige plek in Nederland, van de honderden in de vorige eeuw, waar nog Korhoenders voorkomen (voor het gemak laten we De Hoge Veluwe buiten beschouwing, waar in 2007 is gestart met een herintroductieprogramma; Smit & Bos 2008, Smit & Koopmans 2010). Het aantalsverloop op de Sallandse Heuvelrug is niet anders dan op de plekken waar de soort inmiddels is verdwenen, namelijk een gestaag neergaande lijn. Die trend is nog veel pregnanter als we bedenken dat de aantallen in 1976, het jaar waarin de tellingen op de Sallandse Heuvelrug begonnen, al een schim waren van wat er in de voorafgaande decennia zat. Dat betekent dat de werkelijke klappen vóór 1976 plaatsvonden, en dat we de laatste decennia alleen nog

met de stuip trekkingen van een verliezer te maken hebben. Waardoor de ‘pieken’ en ‘dalen’ tussen 1976 en 2010 worden veroorzaakt, is bij gebrek aan een grondige analyse onbekend.

Figuur 1. Aantalsverloop van het Korhoen (hier uitgedrukt als aantal in de baltstijd getelde hanen) op de Sallandse Heuvelrug in 1976-2010 (naar De Bruijn *et al.* 2005, van Dijk *et al.* 2010, www.sallandseheuvelrug.nl). *Number of Black Grouse cocks in National Park De Sallandse Heuvelrug in 1976-2010.*

Wegvangen van Haviken als panacee bij de redding van het Korhoen

In dit licht bezien is het besluit van Staatsbosbeheer om plaatselijk Haviken weg te vangen ter bescherming van Korhoenders op zijn zachtst gezegd curieus. Wat is er namelijk aan de hand? Via een bericht in de Twentsche Courant werd vorig jaar bekend dat op het terrein van Staatsbosbeheer een Havik was weggevangen en - bij geruchte - in de buurt van Olst zou zijn losgelaten. De reden voor deze actie: er zouden 3 Korhanen door een Havik zijn geslagen.

Binnen de Vogelwerkgroep Midden Overijssel rezen de volgende vragen:

- Hoe weet men dat de weggevangen Havik verantwoordelijk was voor het pakken van 3 hanen?
- Wanneer is die Havik weggevangen en had die geen broedzorg voor een nest?
- Was het een mannetje of een vrouwtje en wat was de leeftijd?
- Is de Havik geringd en zijn de biometrische gegevens vastgelegd?

Vangkooi op de Sallandse Heuvelrug, een aselectief vangmiddel en ongeschikt om specifieke individuen van Haviken te vangen die er – al dan niet terecht - van worden beschuldigd zich te vergrijpen aan Korhoenders, 25 juli 2009 (Eef Jansen). *Crow trap on the Sallandse Heuvelrug, a non-selective trapping device but nevertheless used in the National Park to capture specific Goshawks which allegedly had been attacking Black Grouse.*

Paul ten Den, betrokken bij het doen van waarnemingen aan de Korhoenders op de Sallandse Heuvelrug, leverde het volgende commentaar:

Er is een Havikvrouw (leeftijd?, vraag bij SBB) weggevangen en weggebracht (waarheen??) met vergunning (bij SBB zijn er mensen met vang- en vervoervergunningen). Volgens mij was het vroeg in maart, dus voor het broedseizoen. De reden was dat er kort daarvoor in één week tijd drie geslagen Korhanen en een geslagen hen zijn gevonden. Het is niet zeker of het Havikenwerk was, maar dat was wel waarschijnlijk (i.i.g. roofvogel). Toen ik vervolgens kort daarop op het Noetselerveld een bijna geslaagde aanval van een grote Havikvrouw op een groepje Korhennen had gezien, is de conclusie getrokken door SBB dat het misschien om een enkel exemplaar ging dat zich aan het specialiseren was op Korhoenders. Ze hebben toen besloten om dit beest weg te vangen en weg te brengen. Dat was binnen enkele dagen gepiept, maar of ze de juiste te pakken hadden is maar zeer de vraag, omdat

ik ruim daarna nogmaals een bijna geslaagde aanval van een Havik observeerde. Toen heeft SBB in overleg met Vogelbescherming besloten om dit dier niet meer te vangen omdat het broedseizoen inmiddels aanstaande of al begonnen was. SBB mensen hebben toen nog enkele ochtenden geobserveerd om te zien of het misschien om een zwerver ging die niet aan het broeden was, maar hebben niets meer gezien. Aangenomen werd dat het beest inmiddels waarschijnlijk aan het broeden was (en dus tijdelijk niet meer jaagde).

Veel onzekerheden dus. Om maar te zwijgen van de waarnemingen zelf, die op hun beurt nieuwe vragen oproepen:

- vroeg in maart is óók broedseizoen; Haviken baltsen dan volop, de copulaties bereiken al een eerste piek 30-40 dagen vóór de eileg (Møller 1987), in Nederland dus in de laatste week van februari. De *gemiddelde* start van de eileg in Nederland viel in 1996-2009 tussen 30 maart en 6 april, terwijl in dezelfde tijdsspanne de allereerste eieren tussen 9 en 21 maart werden gelegd (gebaseerd op 216-360 paren per jaar, in totaal 3984 paren; Bijlsma 1997-2010);
- drie hanen en één hen in één week gevonden: zijn per plukplek de slag- en staartpenen geteld (prooien worden door Haviken tijdens het plukken versleept, waardoor de veren over meerdere locaties verspreid liggen, zie Bijlsma 1997; zijn de veren verzameld?);
- welke prooien werden nog meer gevonden, naast de Korhoenders,
- wat is het verschil tussen een grote havikvrouw en een minder grote of kleine havikvrouw (de meeste waarnemers hebben al moeite met het onderscheiden van de geslachten);
- een Havik die zich specialiseert in Korhoenders; om dat aan te tonen moeten Haviken individueel herkenbaar zijn¹; zonder geavanceerde hulpmiddelen is dat vrijwel uitgesloten, tenzij de waarnemers over bovenmenselijke gaven beschikken;²

¹ Bij de briefwisseling tussen C. Balemans (SBB) en Rob Bijlsma verduidelijkte de eerste dat de korhoengespecialiseerde Havik van 2010 werd herkend aan het feit dat ze geringd was. Haviken zijn echter weinig coöperatief als het gaat om stilzitten, en dientengevolge verbaast het me dat er iemand kennelijk niet alleen in staat was eenmaal te zien dat een vogel is geringd, maar dat meerdere malen in een kort tijdbestek. En in de vlucht? Dat zou een uitzonderlijke prestatie zijn. Ten tweede: wie zegt ons dat alleen deze Havik was geringd binnen de Sallandse populatie. Van de vogels waarvan ik in Drenthe beide poten goed heb gezien (bij het nest, en daar is het al moeilijk genoeg; N=12) bleken er 5 een ring te dragen, dus ruim 40%. Dat percentage zal per regio wisselen, naar gelang de lokale ringinspanning, maar je kunt er nooit op voorhand vanuit gaan dat slechts één lokale vogel een ring draagt.

² In dit verband is het interessant te zien dat het aanvankelijke voorbehoud over die specialisatie ("is de conclusie door SBB getrokken dat het misschien om een enkel exemplaar ging dat zich aan het specialiseren was op Korhoenders") in de aanvraag voor ontheffing van de Flora- en faunawet art. 75 opeens via een formalistische truc tot een zekerheid is omgevormd. Daar lezen we namelijk: "Wanneer er in 1 week meer dan 1 keer een aanval van een havik op een korhoen is waargenomen door een betrouwbaar persoon – die laatste gedefinieerd als zijnde een ecooloog van Vereniging Natuurmonumenten of Staatsbosbeheer – binnen een gebied van 1 vierkante kilometer kan worden aangenomen dat er sprake is van een gespecialiseerde havik." Inderdaad, dat kan zolang waarnemingen en definities nooit worden getoetst. Zonder kritische beoordeling kunnen dit soort waarnemingen al snel een leven als 'feiten' gaan leiden, en ziedaar waarom er zoveel onzin wordt verkondigd in de jacht- en natuurbeschermingswereld. Let wel: ook een 'betrouwbaar persoon' kan een slechte waarnemer zijn of onvoldoende kennis bezitten. Zie tevens voetnoot 4.

- dat je binnen enkele dagen een Havik kunt vangen met een vangkooi, is niet zo vreemd. Dat je daarbij de illusie hebt een bepaald individu te hebben gevangen (weg van het nest), getuigt van een torenhoog optimisme maar weinig realiteitszin;
- SBB-personeel denkt met enkele ochtenden te kunnen vaststellen of een individuele Havik (waarvan het uitgesloten is dat ze die echt als individu kennen) een zwerver is of niet. Die kennis zouden onderzoekers graag overnemen: in het havikenonderzoek zijn juist de ‘floaters’ (de niet-broeders) de grote onbekende, ondanks grote inspanningen in tijd, geld en mankracht om daar achter te komen (Rutz & Bijlsma 2006). Hoe denkt SBB dat met een paar ochtenden observeren te kunnen achterhalen?

Navraag bij Staatsbosbeheer

Het leek ons voldoende een en ander bij Staatsbosbeheer na te vragen. Dat leverde echter geen enkele reactie op. Wil men de zaak onder de pet houden? Waarom dan? Heeft Staatsbosbeheer iets te verbergen?

Een tipje van de sluier wordt opgelicht in de “Leidraad Predatiebestrijding in het Nationaal Park De Sallandse Heuvelrug voor de bestrijding van Vossen en Kraaien” (ten Den 2008). Daar lezen we het volgende:

Een ander groot knelpunt (bij de bestrijding van vossen; EJ) is de wettelijke beperking ten aanzien van de inzet van aardhonden na februari. Hiervoor en voor enkele andere wettelijke beperkingen zou ontheffing kunnen worden aangevraagd, maar het is de vraag of dit (tijdig) gehonoreerd zal worden. Ook zouden ze kunnen worden omzeild door het instellen van onderzoek naar het gedrag van vossen op de heuvelrug, hetgeen ook voor de evaluatie van het plan van belang is.

Ook elders in deze handleiding lezen we dat wettelijke maatregelen relatief eenvoudig kunnen worden omzeild. Zoiets zegt veel over de instelling van deze predatorenbestrijders. Het proza heeft een hoog jagersgehalte, helaas vaak een garantie voor ondoordachte en ineffectieve maatregelen met voorbijzien van wetenschappelijk onderzoek (een sterk staaltje daarvan is gedocumenteerd voor de jagersklucht rond de Wurzacher Ried, zie hieronder).

De Vogelwerkgroep Midden Overijssel heeft in november 2009 in een brief aan beheerders van het Nationale Park De Sallandse Heuvelrug laten weten dat zij maatregelen ten aanzien van kwalitatieve en kwantitatieve habitatverbetering toejuicht, maar dat zij de zogenaamde faunabeheersmaatregelen te ver vindt gaan. Als het Korhoen zich niet voldoende weet aan te passen aan de huidige leefomstandigheden, ondanks ruim 20 jaar inspanning om de populatie substantieel te vergroten, dan is dat weliswaar jammer maar onvermijdelijk.

In een onderhoud dat de Vogelwerkgroep Midden Overijssel vervolgens in januari 2010 met medewerkers van Staatsbosbeheer (C. Balemans, T. Klomphaar en A. van den Berg) had, werd duidelijk dat de per email gestelde vragen niet waren beantwoord omdat de betreffende medewerker van Staatsbosbeheer met vakantie was en na zijn vakantie alle post had weggegooid. In welk bedrijf kan een medewerker het zich permitteren bedrijfspost in de prullenbak te laten verdwijnen?

De weggevangen Havik bleek overigens wel te zijn geringd (door Ben G. Nijeboer uit Rijssen), maar behalve dat het om een vrouwtje ging, kwamen we niet veel meer te weten.³ Het gesprek bracht ons sowieso niet veel verder en we kregen tenslotte het verzoek te willen kijken naar een ontwerp voor een “Protocol verplaatsen Havik Sallandse Heuvelrug ten behoeve van bescherming kwetsbare Korhoenpopulatie”.

Hieruit enkele citaten:

- *In de omgeving waar Korhoenders zijn geslagen, zijn er prooiresten van Korhoenders gevonden waarvan vastgesteld is dat de prooien door een Havik zijn opgegeten en dus waarschijnlijk ook zijn gedood.*
- *Wanneer in 1 week meer dan 1 keer een aanval van een Havik op een Korhoen is waargenomen door een betrouwbaar persoon binnen een gebied van 1 km² kan worden aangenomen dat er sprake is van een gespecialiseerde Havik. Bij voorkomende situatie zullen daarbij de onderstaande voorwaarden in acht genomen moeten worden.*

Selectiecriteria:

- *Alleen Haviken die niet bij het broedproces zijn betrokken worden verplaatst. Onder broedproces wordt ook verstaan het baltsgedrag van de lokale Havik, de nestbouw en de periode waarin de jongen afhankelijk zijn van de ouders.*
- *Nadat een melding binnen is gekomen van een geslagen Korhoen zal er contact worden opgenomen met de ecologen van Natuurmonumenten (NM) en SBB. Daarnaast wordt er contact opgenomen met de Vogelwerkgroep Midden Overijssel om hen te informeren over het voornemen. Wanneer NM en SBB unaniem besluiten dat het gaat om een Havik die niet bij het broedproces is betrokken en het daadwerkelijk een gespecialiseerde Havik betreft, zal de Havik gevangen en verplaatst worden.*

³ Ook na de vangst van een tweede vogel, begin mei 2010, was de informatie verstrekt door Staatsbosbeheer (per email, door C. Balemans) summier en verwarrend. Veel meer dan dat het om een vrouwtje ging, kennelijk zonder broedvlek, dat die in het zuiden van Brabant zou worden losgelaten, en dat er een stukje van de vijfde vleugelpen was afgeknipt om herkenning te vergemakkelijken, kwam er niet los. Deze informatie is niet erg duidelijk. Brabant is namelijk een provincie van Vlaanderen, maar vermoedelijk wordt Noord-Brabant bedoeld. En wat betreft die vijfde vleugelveer: was dat een handpen of een armpen, en welke telwijze van de penne is gebruikt: oplopend of aflopend? Als het om een handpen gaat, en de telmethode als voorgesteld in Bijlsma (1997) is gehanteerd, betekent dat dat de pen ruwweg tussen 2 mei en 9 juni zal worden geruid (Brüll 1977: 72; daarbij hebben we in zijn reeks de afwijkende datering voor de vijfde handpen – mijn nummering - in 1962 buiten beschouwing gelaten, omdat die vermoedelijk een zetfout betreft. Let bovendien op: Brülls nummering van de handpennen loopt van buiten naar binnen, in tegenstelling tot die van Bijlsma, die van binnen naar buiten gaat.) Dit alles nog los van het feit dat het uitgesloten is dat een veldwaarnemer aan een vrijvliegende Havik kan zien welke pen op dat moment wordt geruid (of deels is afgeknipt), en vaak zelfs niet in staat zal zijn om te zien óf er wordt geruid.

Volgt nog een bepaling over de afstand van de verplaatsing, waarbij men zich zegt te baseren op Willem van Manen (SOVON Vogelonderzoek Nederland), namelijk minstens 100 km, want dan komt de vogel waarschijnlijk niet meer terug.⁴

Hoe denkt men dit protocol uit te voeren? Hoe denken NM en SBB vast te stellen dat het om een gespecialiseerde Havik gaat en hoe stelt men vast dat een gevangen Havik dezelfde is als de vogel die een aanval op een Korhoen op zijn geweten heeft? Een onzinnig en niet uitvoerbaar protocol.

Als Vogelwerkgroep Midden Overijssel hebben we laten weten dat wij van mening blijven dat er bij het “koste wat kost” willen beschermen/behouden van het Korhoen in Nederland, zoals SBB (en ook NM blijkbaar) voorstaan, op het punt van predatorbestrijding een morele grens wordt overschreden. Daar willen en kunnen wij niet achterstaan, laat staan aan meewerken. Vandaar ook dat wij geen inhoudelijke reactie op het ‘afwegingskader wegvangen Havik’ hebben gegeven. Alleen nogmaals het advies om, voordat dit een officieel protocol wordt, eerst de relevante wetenschappelijke literatuur door te nemen, eventueel gevolgd door contact met experts op het gebied van roofvogels in Nederland.⁵

⁴ Deze verwijzing naar Willem van Manen is veelzeggend voor de wijze waarop onzin de wereld in wordt geholpen. Desgevraagd vertelde Willem dat die 100 km door hem – met nadrukkelijk voorbehoud vanwege zijn ontbrekende kennis dienaangaande – als losse flodder was gelanceerd tijdens een gesprek als vogaars onder elkaar met Andrea van den Berg, die laatste werkzaam bij Staatsbosbeheer en betrokken bij de Korhoenders op de Sallandse Heuvelrug. Dat zo’n opmerking zonder overleg met Willem opeens als officiële bron opduikt (en daarmee ongewild een rol speelt bij de toekenning van de ontheffing in de ontheffing van de Flora- en faunawet art. 75 ten behoeve van het wegvangen van een Havik (zie <http://www2.minlnv.nl/lnv/algemeen/dr/FFwet2010/ff7510toek011.pdf>) is kwalijk. Nog kwalijker is dat gepoogd is de opmerking extra gewicht mee te geven door ‘SOVON Vogelonderzoek Nederland’ achter Willems naam te zetten. Alsof hij die uitspraak deed uit hoofde van zijn werk bij SOVON (nog afgezien van het feit dat - ware dat wèl het geval geweest – de opmerking nog steeds een slag in de lucht is die niet door de feiten wordt geruggesteund; het feit dat iemand bij SOVON werkt is geen garantie dat daarmee de kwaliteit van werk of uitspraken is gewaarborgd). Beroepsceologen en beleidsmakers dienen zich te verdiepen in de primaire wetenschappelijke literatuur (in dit geval genegeerd). En niet gemakzuchtig af te gaan op palaver in de wandelgangen.

⁵ Inderdaad is er contact geweest tussen Staatsbosbeheer (per email, via C. Balemans) en Rob Bijlsma. Dat overigens ruim nadat de ontheffing voor vangst was aangevraagd en verkregen en twee Haviken waren gevangen en verwijderd. De briefwisseling mondde uit in een uitnodiging om te komen praten over hoe predatiebestrijding beter georganiseerd kan worden, terwijl ik (RB) toch duidelijk had uitgelegd dat predatiebestrijding symptoombestrijding is en niet kan leiden tot herstel van de Sallandse korhoenderpopulatie. Staatsbosbeheer kan toch moeilijk verwachten dat ik ga meedenken over hoe predatiebestrijding beter kan worden georganiseerd als ik net heb uitgelegd waarom predatiebestrijding onzinnig is in het geval van de Sallandse Korhoenders (en waar het Haviken betreft: gebaseerd op onvolledige informatie, zie onderhavig artikel met bijbehorende documentatie). De verzekering dat de predatiebestrijding het advies volgt van landelijke en Europese korhoendeskundigen (R. Winterman in brief aan Vogelwerkgroep Midden Overijssel, 8 december 2009) is geen garantie dat het een zinnig advies is; bij gebrek aan feitelijke informatie (wie adviseerde wat, en waarop gebaseerd) is zelfs niet te zeggen of Staatsbosbeheer dat advies volgde, of er slechts uithaalde wat ze te pas kwam, al dan niet verdraaid (zie voetnoot 6, over de rapportencultuur in natuurbeschermingsland).

Wat zijn de feiten?

Verplaatsingsproeven bij Haviken

Uit de wetenschappelijke literatuur is veel bekend over de plaatstrouw van Haviken, die in het algemeen hoog is (voor Nederland – op grond van ringgegevens - samengevat in Bijlsma 1993, zie verder de monografie van Kenward 2006). Niettemin gaven verplaatsingsproeven interessante uitkomsten. Al in 1933 verplaatste Graf Otto Czernin in Oostenrijk een mannetje Havik over 200 km; in het daaropvolgende jaar ontsnapte deze vogel en werd hij niet veel later teruggevangen op de oorspronkelijke locatie (Czernin 1934). Dit onbedoelde experiment werd op grotere schaal door Ruppell (1937) herhaald, namelijk door Haviken van de Lüneburger Heide 620 km zuidwaarts te verplaatsen naar Radolfzell aan het Meer van Konstanz. Van de 19 Haviken (6 jonge en 5 oudere mannen, 3 jonge en 5 oudere vrouwen), verplaatst in het voorjaar van 1936, werden al snel drie mannetjes op 22, 50 en 50 km van Radolfzell teruggemeld. Dat wees niet echt op terugkeer naar de vangplaats. Echter, latere waarnemingen en intensieve controles rond de oorspronkelijke vangplekken lieten zien dat terugkeer na verplaatsingen over afstanden van 140-200 km geregeld voorkwam (Ruppell 1940). Zelfs terugkeer over verplaatsingsafstanden van 300 en 600 km bleek tot de mogelijkheden te behoren (Ruppell 1948).

Eveneens in Zuid-Duitsland (Tübingen) werden tussen december 1976 en maart 1982 39 Haviken gevangen, geringd en gemeten, en vervolgens over afstanden van 18-338 km in verschillende richtingen verplaatst (Schmidt-Koenig 1982). Hiervan waren er 21 in jeugdkleed (18 mannen, 2 vrouwen, 1 waarschijnlijke man); de rest was ouderejaars (11 mannen, 7 vrouwen). Daarvan kwamen 2 ouderejaars mannetjes en 1 ouderejaars vrouwtje na verplaatsingen van 30, 90 en 170 km terug naar de vangplaats (bedenk daarbij dat er van 30 van de 39 Haviken nooit meer iets werd vernomen). Een andere studie naar verplaatste Haviken in Zuid-Duitsland, in de Wurzachener Ried, is om redenen van fraude niet geschikt om iets over het effect van verplaatsingen te zeggen (Dobler & Riedle 1993, Dobler & Riedle 1994). Deze jagersklucht is overigens om geheel andere redenen buitengewoon interessant (zie hieronder), en leert ons veel over onderzoek dat in handen van dilettanten wordt gelegd.

In Zweden, waar Haviken uitgesprokener trek- en zwerfgedrag vertonen dan in Nederland (vergelijk Fransson & Pettersson 2001 met Bijlsma 1993, reviews in Rutz *et al.* 2006 en Tornberg *et al.* 2006), was terugkeer na verplaatsing een minder vaak voorkomende variant, mogelijk doordat hier vooral juveniele vogels werden gebruikt voor de verplaatsingsproeven (zonder nestplaatsbinding) die deels buiten de broedtijd werden gevangen; toch bleken ook hier vogels over afstanden van 40 km terug te keren naar voedselrijke plekken waar ze eerder waren gevangen (Höglund 1964). De verplaatsingsproeven die Marcström & Kenward (1981) in Zweden uitvoerden, hadden betrekking op vogels die in de herfst nabij voer- en uitzetplaatsen van Fazanten werden gevangen. Zulke plekken zijn indirect ook voerplaatsen van Haviken, die immers afkomen op een geconcentreerd aanbod van voedsel in de vorm van Fazanten (de parallel met de Hoge Veluwe, ondanks het feit dat het daar maar om luttele Korhoenders ging, is frappant; Smit & Bos 2007, Smit & Koopmans 2009).

De vangsten in Zweden betroffen vooral juvenielen die zich vermoedelijk sowieso nog zouden hebben verplaatst, ook zonder te zijn gevangen en verplaatst. Weinig van deze vogels keerden terug naar de vangplek na verplaatsingen van meer dan 30 km. Radio-telemetrie toegepast bij volwassen Haviken op Gotland liet echter zien dat adulte vogels zelfs bij verplaatsingen van 30-40 km nog steeds snel terugkeerden naar de broedplaats (Kenward 2006).

Heeft verwijdering van Haviken zin (in termen van redding van het Korhoen)?

De achteruitgang van het Korhoen in Europa is onderwerp van talloze wetenschappelijke publicaties (zie Moss *et al.* 2010, voor een recente review), en van nog veel meer rapporten.⁶ Er is geen twijfel mogelijk dat de landschappelijke veranderingen in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog de doorslaggevende factor zijn geweest bij de verdwijning van het Korhoen. Eygenraam (1957), die de volle omvang van de afname daadwerkelijk meemaakte, leverde empirische gegevens over de invloed van het landschap op Korhoenders. In 1978-86, toen alleen nog maar restantjes van de versnipperde en grotendeels verdwenen korhoenderpopulatie konden worden bekeken, bleek kuikensterfte een belangrijke factor te zijn (Niewold 1990). De aftakeling van het Nederlandse landschap had zich in de tussentijd onverdroten voortgezet, maar niettemin trokken de hoendervrouwtjes toch nog veel naar nabijgelegen boerenland om te foerageren (vooral naar kleine veldjes die het minst door de moderne landbouw waren aangetast). Zulke ‘marginale’ cultuurlandjes zijn inmiddels geheel verdwenen. De uitgebreide analyse van de afname van Korhoenders in Saksen bevestigt dat beeld. Daar beliep de afname 8-18% per jaar in 1960-79 en 6.6% per jaar in 1980-99 (ondertussen waren de meeste broedplaatsen verlaten), om vervolgens licht te herstellen (nou ja, gezien de bijna-verdwijning een groot woord) naar +4.85% per jaar in 2000-06 (Ludwig *et al.* 2008). Deze trend liep synchroon met de uitkleding van het landschap, waarbij broedgebieden versnipperden en de diversiteit van het omringende cultuurland verarmde (Ludwig *et al.* 2009a, 2009b). De Korhoenders hier, net als vroeger in Nederland, hadden een veel groter leefgebied dan alleen

⁶ De meeste rapporten kunnen we gevoeglijk negeren. Er wordt herhaald wat in eerdere rapporten werd gezegd, te vaak klinkt de stem van de opdrachtgever erin door, te vaak wordt primaire literatuur genegeerd, te vaak is de kwaliteit van het onderzoek abominabel. Het is de rapportencultuur die er mede voor heeft gezorgd dat veel beheer in Nederlandse natuurgebieden zelden op wetenschap is gebaseerd (zie ook de vernietigende analyse van keuzes in beheer, door Sutherland *et al.* 2004). De rapportenbakkers gooien na betaling hun werkstuk bij de beheerders naar binnen, die niet de kennis hebben om de kwaliteit ervan te beoordelen, er dāt uit halen wat ze te pas komt, ofwel het rapport geheel negeren. Onnavolgbaar. Resultaat: verdere verspreiding van broodjes aap, verdraaiing van feiten, verkeerde beslissingen, ad hoc ingrepen, besluiten op basis van ‘meeste stemmen gelden’, meehuilen met de wolven in het bos, en ga zo maar door. Omdat er geen sancties bestaan op incompetentie, heeft dit systeem de neiging zichzelf te versterken (inhoudelijk zwakke mensen trekken het liefst inhoudelijk nog zwakkere mensen aan, terwijl de goede mensen vertrekken). In termen van economische wetten (Gresham’s Law): bad money drives out good (vervang money door mensen). Dus, hoewel het gemiddelde opleidingsniveau van de Nederlandse beheerders de afgelopen decennia hoger is geworden, is dat geen garantie voor een beter beheer.

heide of hoogveen (waar de nesten lagen). Bedenk daarbij dat de verloedering van het agrarisch cultuurland in Nederland veel dramatischer is dan in Saksen. Zo verwonderlijk is het dus niet dat het Sallandse Korhoen aan het einde van zijn rit is, ongeacht de beheersmaatregelen op de Sallandse Heuvelrug. Zolang de nabije en wijde omgeving alsmaar verder aftakelen, contact met andere leefgebieden ontbreekt, en de recreatiedruk blijft toenemen⁷, is het wegvangen van af en toe een Havik zinloos. Hoe zinloos moge blijken uit een studie in Sleeswijk-Holstein, waar tussen 1980 en 1993 minstens 742 Haviken werden weggevangen in twee hoogveengebieden (Königsmoor en Wilden Moor/RD); op 10% na, die werden gedistribueerd onder valkeniers, werden deze vogels afgemaakt. Tegelijkertijd werden tussen 1985 en 1996 c. 430 Korhoenders uitgezet. Eindresultaat: Korhoen uitgestorven. Interessant genoeg begon de afname van de Havik daar pas na het stopzetten van het wegvangen; de hoogste stand van 105 paren in twee grote proefvlakken in Sleeswijk-Holstein (2000 en 750 km²) werd hier bereikt in 1993, dus na jarenlange wegvangst, en begon direct daarna te zakken naar een voorlopig dieptepunt van 43 paren in 2000-02, dus samenvallend met de periode waarin de vogels met rust werden gelaten (Busche & Looft 2003). In dit verband zijn we toch benieuwd hoe SBB (en NM) dat zien: gaan ze deze exercitie herhalen, of denken zij met de willekeurige vangst van een enkele Havik te bereiken wat de Duitsers met een honderdvoudig intensievere aanpak niet lukte?⁸

⁷ Gezien de buitensporige aandacht van de lokale beheerders voor predatie is de goedwillende houding tegenover recreatie (zie het internet, waar het Korhoen als vlaggenschip geldt om de Sallandse Heuvelrug als recreatiebestemming aan de man te brengen; hetzelfde geldt voor de Hoge Venen) een duidelijke aanwijzing waar hun belangen liggen. Hoewel Baines & Richardson (2007) geen directe effecten van recreatie op overleving of broedsucces konden aantonen, is hun voorbehoud dienaangaande een mooi voorbeeld van goede wetenschapsbeoefening. In de door hun onderzochte terreinen was de recreatiedruk zeer laag (29 contacten van mensen met de gezenderde Korhoenders, op 476 mandagen veldwerk); op grond hiervan sloten de onderzoekers niet uit dat een hogere druk van mensen wèl tot negatieve gevolgen voor Korhoenders zou kunnen leiden. Bovendien deden zij geen onderzoek in de weekends en in vakanties, wanneer de terreinen de meeste bezoekers kregen. Het lijkt geen twijfel dat de recreatiedruk in Nederlandse natuurgebieden vele malen hoger ligt dan in Engeland, en bovendien exponentieel is gegroeid in de afgelopen decennia (Bijlsma 2006). Ook voor de Sallandse Heuvelrug zijn waarschuwende woorden geuit ten aanzien van de recreatie (Niewold *et al.* 2005), maar ziedaar het voordeel van een rapport: je kunt er als beheerder uit overnemen wat in je kraampje past, en negeren wat slecht uitkomt. Bovendien blijven in het rapport de activiteiten van jagers buiten beschouwing; deze hebben in het kader van de predatiebestrijding vaste grond onder de voeten gekregen in het Nationale Park (zie ook de foto's in dit verhaal), en vormen vanwege die activiteiten een extra bron van verstoring.

⁸ Hier mag de situatie in Groot-Brittannië niet onvermeld blijven. Legale en illegale predatiebestrijding heeft daar een omvang en systematiek waar de activiteiten van Nederlandse jagers en weidevogelbeschermers schraal tegen afsteken. Bovendien zijn onderzoek en beheer in Groot-Brittannië van oneindig betere kwaliteit dan in Nederland. Niettemin is het Korhoen in Groot-Brittannië net zo hard achteruitgegaan als op het vasteland van Europa, inclusief versnippering van populaties en verdwijning van deelpopulaties. De recente opleving in Noord-Engeland speelde zich af over een kort tijdvak (Warren & Baines 2008), en is alweer door nieuwe feiten achterhaald (www.blackgrouse.info/about/history_trends.htm). Het effect van predatiebestrijding op de stand van het Korhoen is ook in Groot-Brittannië verre van eenduidig, en - waar bekend - afhankelijk van type terrein, type en duur van onderzoek, en externe factoren (Grant *et al.* 2009).

Verplaatsing van Haviken op zijn slechtst: het geval Wurzacher Ried

Waar ze in Sleeswijk-Holstein voor een radicale oplossing gekozen dachten te hebben (Haviken vangen en afmaken; Busche & Looft 2003), meende de deelstaat Baden-Württemberg een humanere manier te moeten toepassen: Haviken in de Wurzacher Ried vangen, ringen en verplaatsen, om zodoende het herintroductieprogramma van het Korhoen in hetzelfde gebied kans van slagen te bieden (een project dat ruim meer dan DM 700.000.- heeft gekost en in een faliekkante flop eindigde). De uitvoering van dit project werd in handen gegeven van het Landesjagdverband Baden-Württemberg e.V. Het was uitdrukkelijk verboden om deze vogels te doden, hoewel de verantwoordelijke jagers daar bij herhaling en met grote nadruk voor bleven pleiten in hun officiële rapportages.

Op grond van berichten uit de bevolking zou een aanzienlijk deel van de gevangen Haviken zijn gestorven. Reden om een onafhankelijk onderzoek uit te voeren (Dobler & Riedle 1993). Daartoe controleerden de onderzoekers de EURING database, waarin de parafernalia van alle geringde vogels zijn opgeslagen; verplaatste vogels krijgen een aparte codering waaruit blijkt dat de vogel na vangst op een andere plek is losgelaten (onder vermelding van wanneer en waar naartoe). Dit werd vervolgens vergeleken met de gegevens zoals die door de verantwoordelijk jagers zelf in hun jaarlijkse rapportage werden verstrekt. In die rapportages werd nadrukkelijk gemeld dat alle gevangen roofvogels werden geregistreerd en geringd. Vergelijking van deze twee databases leverden al snel grote discrepanties op. Zo werd het terugmeldpercentage berekend voor alle 432 nestjonge Haviken die in 1962-91 werden geringd in Zuid-Duitsland (Vogelwarte Radolfzell); dat bleek met 56 terugmeldingen uit te komen op 13.0%. Dat percentage ligt in dezelfde orde van grootte als de 15% die door Schmidt-Koenig (1982) werd gevonden bij 39 gevangen en verplaatste Haviken in Tübingen. Echter, van de in totaal 93 in het kader van het korhoenderproject Wurzacher Ried gevangen Haviken (1978-88, exclusief 5 verplaatste Haviken) kwam slechts één terugmelding binnen, ofwel 1%. Dit verschil is zeer significant.

Dit was voor de onderzoekers aanleiding zich dieper te buigen over de officiële berichten uit het project en de ringlijsten. Zo gaf de projectleider zelf een aantal van 168 gevangen, geringde en losgelaten Haviken op, al een groot verschil met de ringlijsten van de Vogelwarte Radolfzell (daar namelijk 98). Bovendien berichtte hij dat de Landesanstalt für Umweltschutz tussen 1978 en 1981 in totaal 90 Haviken uit de Wurzacher Ried zou hebben verplaatst naar andere locaties; in de boeken van de LfU waren echter maar vijf van dergelijke vogels terug te vinden (conform de database van Vogelwarte Radolfzell). Verder bleken Haviken ook nog in maart te zijn gevangen (toegestaan tot en met eind februari), waren er Haviken op 13-18.5 km afstand van de Wurzacher Ried gevangen (mogelijk betrof het hier misbruik van de vergunning om een lokaal predatieprobleem ‘op te lossen’) en was de documentatie van de vangsten op het strafbare af onvolledig. De onderzoekers komen tot de slotsom dat er gegronde redenen bestonden om te vermoeden dat het merendeel van

de gevangen Haviken door de verantwoordelijke jagers naar de eeuwige jachtvelden was geholpen, in plaats van te zijn losgelaten (Dobler & Riedle 1993).⁹

'Predatiebestrijding' is de noemer waaronder in het Nationale Park De Sallandse Heuvelrug jachtattributen als hoogzit, jachthut en vangkooi zijn verschenen, 10 maart 2010 (Eef Jansen). *'Predator control' is the foothold of hunters in the National Park De Sallandse Heuvelrug.*

Deze studie leidde tot veel commotie, zowel in de media als onder de jagers zelf. De verantwoordelijke jagers, gesteund door het Baden-Württembergse equivalent van het Ministerie van LNV, gingen vervolgens glashard ontkennen, verschuilden zich achter formalistische trucjes, begonnen een campagne onder hun leden om de onderzoekers zwart te maken, verkondigden een trits van aantoonbare leugens en kwamen met steeds andere getallen op de proppen indien gevraagd om nadere informatie. Ondertussen maakten ze van het uitzetten van Korhoenders een potje, onder meer door rücksichtslos met coccidiën besmette vogels los te laten en een aantal (alle?) uitgezette Korhoenders het vliegen onmogelijk te maken door de vleugelveren te couperen (met de kennelijke bedoeling te voorkomen dat ze uit de Wurzacher Ried zouden verdwijnen, maar daarmee natuurlijk wel Havik en Vos op het spek te binden; en die vervolgens de schuld te geven als predatie optrad), en wrakke volièeres

⁹ In de studies van Dobler & Riedle (1993 en 1994) wordt met geen woord gerept over bijvangst. Het kan niet zo zijn geweest dat er met de aselektieve vangkooien uitsluitend Haviken werden gevangen. Wat is er gebeurd met de gevangen Buizerds, wouwen, en wat niet al? Het ergste valt te vrezen.

te gebruiken waar roofvijanden makkelijk konden binnendringen (Dobler & Riedle 1994). Ook de gevangen Haviken werden – voor zover niet direct om zeep gebracht – slecht behandeld tijdens hun gevangenschap: wonden aan vleugelboeg, washuid, wenkbrauwboog en poten, afgescheurde nagels en afgebroken vliegveren werden bij tal van vogels geconstateerd. Sommige verwondingen waren zo ernstig dat de dieren uit hun lijden moesten worden verlost. De glasharde ontkenning van de projectleider dat er gevangen Haviken waren gedood, moest hij tenslotte terugnemen nadat er een foto was gepubliceerd van twaalf Haviken in zijn vrieskist; deze bleek hij eigenhandig te hebben gedood. In die tijd was hij in dienst van het Landesjagdverband en tevens de gevolmachtigde voor de natuurbescherming van het district Ravensburg. Zijn maatjes vergoelijkten zijn activiteiten door te zeggen dat hij zo begaan was met de Korhoenders. En bovendien: ‘waarom is een Havik meer waard dan een Korhoen?’¹⁰ (Dobler & Riedle 1994).

Ontbrekende kennis

De onevenredige belangstelling voor predatie in het korhoenderbeleid op de Sallandse Heuvelrug (ten Den 2008) ontnemt het zicht op de werkelijke problemen. Bij gebrek aan langlopend en consistent onderzoek is zelfs niet bekend welke factoren een sleutelrol hebben gespeeld in de populatiedynamiek van de Sallandse deelpopulatie. Het huidige achterhoedegevecht zal daar geen verandering in brengen. Sterker nog, doordat de populatie niet meer levensvatbaar is, is de kans groot dat een klein – voorheen onbeduidend – incident volstaat om de genadeklap uit te delen, of dat een kleine verandering in één van de vele demografische factoren de teloorgang bespoedigt. Dat zóu predatie kunnen zijn (maar let wel: dat is nog verre van zeker), maar evenzogoed een verandering in voedselaanbod, -beschikbaarheid of -kwaliteit, toenemende recreatiedruk (inclusief jacht), genetische verarming, parasieten, een extreme winter, veroudering, voortgaande intensivering van de landbouw en urbanisering in het omringende landschap, vegetatieveranderingen op de heide (al dan niet veroorzaakt door beheer), enzovoort *ad infinitum*. Bij gebrek aan goed onderzoek, en bovenal bij ontstentenis van langlopend onderzoek, valt er weinig met zekerheid te zeggen over de achtergronden van het reilen en zeilen van de Sallandse Korhoenders (zie bijvoorbeeld Niewold *et al.* 2005). En al helemaal niets over wat te doen om het tij te keren. Dat verklaart misschien ook de standaardkreet in natuurbeschermingskringen die domme ingrepen moet rechtvaardigen: “we moeten toch wat”.¹¹

¹⁰ Dat zijn dezelfde argumenten die weidevogelbeschermers in Friesland aanvoeren. En die ze kennelijk het recht geeft alles uit te roeien wat met een scheef oog naar Kieviten en Grutto's kijkt (Bijlsma & Zoun 2007, www.roofvogelsinbeeld.nl).

¹¹ Deze rechtvaardiging van aantoonbaar onzinnige ingrepen (indruisend tegen de resultaten van wetenschappelijk onderzoek) is wijd verspreid: weidevogelbeschermers gebruiken het bij het opruimen van predatoren in Friesland, Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten zeggen het bij de opruiming van ganzen, diezelfde organisaties gebruikten het indertijd als argument bij het leegrapen van kolonies van Kok- of Zilvermeeuw, Natuurmonumenten voerde het aan bij de bestrijding van Pitrus, allemaal bijzonder ontmoedigend... Het toont eens te meer dat het verbeterde opleidingsniveau van de verantwoordelijke mensen (zie ook voetnoten 2, 4 en 5) geen garantie is dat er daardoor op wetenschap gebaseerde beslissingen worden genomen.

‘We moeten toch wat’

Onder deze noemer valt ook het proefballonnetje dat Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten hebben opgelaten ten aanzien van het laten aanrukken van Korhoenders uit Zweden, om op die manier inteelt te voorkomen. Dit uiteraard vergezeld van een prijskaartje voor onderzoek en extra beheer, te voldoen door de overheid, ter waarde van € 315.000,- (RTV Oost, 29 juni 2010). Ook dit plan gaat geheel voorbij aan de bestaande wetenschappelijke literatuur ten aanzien van de effectiviteit van (her)introductions. Sterker nog, waar De Bruijn *et al.* (2005) namens Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer nog het voorbehoud maakten dat allereerst de oorzaken van de achteruitgang moesten zijn weggenomen en het gebied optimaal moest zijn ingericht alvorens tot herpopulatie kon worden overgegaan¹², wordt er nu kennelijk vanuit gegaan dat aan die voorwaarden is voldaan dan wel dat ze irrelevant zijn. De kans van slagen is echter nihil, en de negatieve bij-effecten ervan overweldigend: massieve hoeveelheden geld over de balk gesmeten (al een aantal jaren geleden is Staatsbosbeheer gekapitteld vanwege het feit dat ze geen inzage konden geven in waar de miljoenen waren gebleven die in De Sallandse Heuvelrug waren gepompt¹³), sterke inzet op predatiebestrijding¹⁴, mogelijke verspreiding van ziektes, kans op “outbreeding depression” (waarbij de kruisingen tussen de nieuw aangevoerde vogels en de ‘eigen’ broedvogels een geringere fitness hebben dan de eigen broedvogels), noem maar op... Dan mogen Höglund *et al.* (2007) misschien gematigd optimistisch zijn over het welslagen ervan (overigens met als voorbehoud dat er een goede afweging van voor- en nadelen moet worden gemaakt, iets wat

¹² De herpopulatie zou volgens De Bruijn *et al.* (2005) met ‘laaglandkorhoenders’ moeten plaatsvinden, een niet-bestaand ras waaraan ook in de berichtgeving van RTV Oost wordt gerefereerd als zijnde iets waaraan speciale zorg moet worden besteed (‘bijzondere exemplaren omdat ze genetisch afwijken van soortgenoten elders in Europa’), niet beseffende dat die afwijking is gebaseerd op genetische verarming als gevolg van ecologische isolatie. Agnes Kleinsmit, de noodklok luidend namens Natuurmonumenten in het kader van het proefballonnetje invoer Zweedse Korhoenders, verwijst naar Duitsland, waar ook Zweedse Korhoenders zijn ingevoerd ter versterking van lokaal verdwijnende populaties. Voor het gemak vergeet ze te vermelden dat al die introductions in flops zijn geëindigd.

Interessant ook dat in hetzelfde persbericht impliciet wordt toegegeven dat de predatorbestrijding van de afgelopen decennia niet veel succes heeft gehad (dat als ondersteuning voor de volgende *ad hoc* ingreep: translocatie). Dat lijkt ons het understatement van de eeuw. Waarom dan toch is gekozen om enkele Haviken weg te vangen, alsof dat opeens wel zal helpen, is een raadsel.

¹³ Die geldverspilling gaat maar door. Alleen al voor de zinloze predatorbestrijding zij vermeld dat er in het verslag van de bestuursvergadering van het Faunafonds (14 januari 2010) € 40.000,- wordt uitgetrokken voor vervolgonderzoek vossenbeheer (wat dat ook moge betekenen). In een soortgelijk verslag van 5 februari 2009 lezen we dat, naast de voor dat jaar goedgekeurde € 40.000,- door de terreinbeherende organisaties nog eens € 60.000,- wordt uitgetrokken voor de uitvoering ervan. In wiens zakken verdwijnt al dat geld? En wat staat daar tegenover?

¹⁴ Nog afgezien van de vraag of predatiebestrijding bereikt wat ermee beoogd wordt, gaat het ook voorbij aan de verstoring die het teweegbrengt (activiteiten van jagers in het veld, vaak op plaatsen waar het publiek niet komt) en de teloorgang van potentiële broedplaatsen van uilen en valken. Daarop aangesproken door Willem van Manen, die daar met een broedvogelkartering bezig was (in het broedseizoen 2008, zie van Manen 2008) en een territoriale Kraai uit de lucht geschoten zag worden, bleek de betreffende jager niet te weten dat uilen en valken zelf geen nest bouwen maar afhankelijk zijn van de bouwsels van Kraaien.

we niet graag aan de Nederlandse natuurbescherming zouden overlaten gezien hun discutabele staat van dienst op dat vlak), de vele praktijkvoorbeelden van het tegendeel zijn vernietigend (Scherzinger 1980, Dobler & Riedle 1993, Bergmann & Klaus 1994, Seiler *et al.* 2000, Berndt *et al.* 2002, Prüter *et al.* 2004, Ludwig *et al.* 2008). De enkele als positief aangemerkte gevallen stammen uit Baden-Württemberg uit de 19de eeuw, dus in een tijdvak dat de wijdere leefomgeving ook nog geschikt was voor Korhoenders en de lokale populaties met elkaar in verbinding stonden; ook deze broedplaatsen zijn overigens in de 20ste eeuw successievelijk leeggelopen; Hölzinger 1987). Of ze hebben betrekking op de eerste fase van een (her)introductieproject (Sodeikat & Fehlberg 1989, van Vessem *et al.* 1990, Ewen *et al.* 2009). Bij een langere adem blijken ook die laatste projecten geen levensvatbare populaties te hebben opgeleverd (het project in Noord-Engeland is nog te jong om dat te kunnen zeggen). Sodeikat & Fehlberg (1989) suggereren dat, zolang maar voldoende vogels worden uitgezet, de stand op peil kan worden gehouden. Met een levensvatbare, zichzelf bedruipende populatie heeft dat niets van doen (zie parallel met de Fazant in Nederland; Bijlsma 1990). Te vrezen valt dat de beleidsmakers van het Nationale Park De Hoge Veluwe, waar tegen beter weten in een herintroductieprogramma voor Korhoenders is gestart, tot diezelfde conclusie gaan komen nu blijkt dat de uitgezette vogels wel heel snel verdwijnen. In het voorjaar van 2009 was naar een voorzichtige schatting nog slechts 2-5% van de 51 in 2007 en 2008 uitgezette vogels op de Hoge Veluwe in leven, reden om te adviseren om meer vogels per jaar uit te zetten voor een periode van minimaal zes jaar (Smit & Bos 2007, Smit & Koopmans 2009). Een bodemloze put, die ook na zes jaar niet gedempt zal zijn.

Klimaatverandering

Bovenop de hierboven genoemde factoren worden telkens nieuwe ontdekt die Korhoenders het leven zuur maken. Zo suggereerden Loneux & Lindsey (2003), op basis van trendgegevens van de Hoge Venen in de Ardennen, dat Korhoenders een grote kans lopen in de problemen te komen vanwege het veranderende klimaat. Zij constateerden dat de voorjaarsaantallen positief correleerden met een warme en droge incubatie- en opgroeiperiode in het voorafgaande jaar, met een droge voorafgaande herfst en met een koude voorafgaande winter. De huidige trend in het weer is echter precies omgekeerd, namelijk naar drogere, warmere winters en nattere zomers. Extremen in het weer konden echter voor uitschieters zorgen die niet in het model pasten. Bovendien bleken de verklarende variabelen voor het aantalsverloop van drie lokale subpopulaties, onderhevig aan hetzelfde weer, niet dezelfde te zijn. En tot slot waren de aantallen inmiddels zo ver gezakt, dat de zeggingskracht van het model onderuit werd gehaald. Deze studie laat duidelijk zien dat het bouwen van modellen misschien wel sexy is in het huidige wetenschappelijke tijdsgewricht, en mogelijk kan bijdragen tot een beter begrip, maar dat toetsing ervan aan de werkelijkheid te allen tijde noodzakelijk blijft.

Dat laatste is netjes gedaan voor Finse populaties (Ludwig *et al.* 2006). De Finse Korhoenders reageerden op de warmer wordende voorjaren met een vroegere start van de eileg, maar doordat de weersomstandigheden tijdens de uitkomstfase (vroeg

zomer) niet waren veranderd, kregen de kuikens te maken met koudere omstandigheden in de opgroefase. De Finnen konden aantonen dat hierdoor de kuikensterfte toenam. Als gevolg daarvan zijn broedsucces en populatiegrootte de afgelopen vier decennia drastisch gedaald, terwijl de toenemende mismatch tussen de weersverandering in voorjaar en vroege zomer zorgde voor een verdwijning van de periodiciteit in het aantalsverloop (voorheen vaste pieken en dalen met een looptijd van 6-7 jaar). Het Nederlandse klimaat is nog sterker veranderd dan het Noord- en Oost-Europese (Both *et al.* 2004), met eveneens grote verschillen in de mate van verandering in voorjaar en vroege zomer (of delen daarvan). Helaas ontbreekt voor heidevelden op de Sallandse Heuvelrug informatie over de effecten van klimaats- en habitatverandering op de insectenfauna en de overleving van kuikens en volwassen dieren.

De achteruitgang van het Korhoen in het Nationale Park De Sallandse Heuvelrug heeft niets met predatie te maken. Niettemin is predatorbestrijding een van de toverwoorden van Staatsbos-beheer en Natuurmonumenten bij de ‘redding’ van het Korhoen. Jacht is een extra verstoring-bron bovenop de al bestaande – en krachtig bevorderde – recreatie. 10 maart 2010 (Eef Jansen). *Hunting is an additional cause of disturbance in the National Park Sallandse Heuvelrug, on top of high-intensity recreation.*

Wat leren we van dit alles?

- Na enkele decennia van specifiek op Korhoenders gericht beheer is de conclusie dat de stand op de Sallandse Heuvelrug in die periode verder neerwaarts is gesukkeld en uiteindelijk op een marginaal niveau terecht is gekomen. Dat kan aan verkeerd beheer hebben gelegen, maar evenzogoed aan externe, oncontroleerbare omstandigheden (of een combinatie van die twee). Bij gebrek aan monitoring en onderzoek van de relevante variabelen is daarop geen antwoord te geven. Zelfs van basale natuurhistorische parameters ontbreken betrouwbare, langlopende metingen. Zonder gedegen en langlopend onderzoek, door gekwalificeerde mensen, is effectief beheer onmogelijk. Het verhindert bovendien de beoordeling van de effectiviteit van wèl doorgevoerde ingrepen. Dit is overigens een probleem van veel hoenderonderzoek: protocollen, workshops en bureaucratie te over, maar er is een schreeuwend tekort aan gepubliceerd onderzoek naar de effecten van beheer, experimenten en onderzoek met een lange adem (Moss *et al.* 2010).
- De ecologische isolatie van de Nederlandse populatie heeft tot een verpaupering van de genetische diversiteit geleid. Hieruit concluderen dat het Nederlandse Korhoen een specifieke variant van het Europese Korhoen is, zoals beheerders en media te pas en te onpas beweren (het fantoom ‘laaglandkorhoen’), en dus koste wat kost beschermd moet worden, is onzin. Historisch materiaal laat zien dat het Nederlandse Korhoen bijvoorbeeld niet te onderscheiden was van het Oostenrijkse (Larsson *et al.* 2008). Omdat in diezelfde studie alleen recent genetisch materiaal werd gebruikt (vanaf 1989, analyse bovendien uitsluitend gebaseerd op microsattelieten) valt zelfs te betwijfelen of hun onderscheid van vier genetische clusters binnen Europa overeind blijft zodra ook van de andere locaties (en van meer locaties, dus niet alleen van Engeland, Nederland, Noorwegen en Oostenrijk) historisch materiaal wordt gebruikt (zie ook Höglund *et al.* 2007, Höglund 2009). Met andere woorden: de unieke positie van het Nederlandse Korhoen is een gevolg van genetische verarming onder invloed van ecologische isolatie.
- Predatiebestrijding leidt niet tot het gewenste effect, en werkt in een aantal opzichten zelfs averechts (voetnoot 14). Wie heeft er bijvoorbeeld nagedacht over het idee – ongeacht of het heeft plaatsgevonden – dat de verwijdering van Vossen zou kunnen leiden tot opkomst/herstel van mesopredatoren, ofwel predatoren op een lager trofisch niveau die tot dan toe werden kort gehouden door Vossen (Prugh *et al.* 2009)? En resulteert het wegnemen van een predator niet juist in meer flux binnen de predatorenfauna?
- Korhoenders vormen een onderdeel van een zich snel veranderend landschap. Die leefwereld biedt ruimte aan een scala van organismen, die allemaal druk bezig zijn zich staande te houden. Het Korhoen is daar niet goed genoeg in gebleken; zijn leefwereld is te drastisch op de kop gezet. Dat terreinbeherende instanties, in navolging van weidevogelbeschermers en jagers, sommige soorten het recht willen ontnemen zich daar te bevinden ten faveure van de ‘bescherming’ van andere soorten, is van de gekke. Waar moet dat eindigen? Gaan we Egels opruimen als ze een korhoendernest leegeten? Een heilloze weg.

- Alvorens tot predatorenbestrijding over te gaan, dient men zich eerst te informeren over de status van die predatoren. In het geval van Havik: deze soort neemt al sinds meer dan een decennium sterk af op de zandgronden van Nederland, plaatselijk zelfs met meer dan 50% (Rutz & Bijlsma 2006, Rutz *et al.* 2006, Hustings *et al.* 2006, Bijlsma *et al.* 2007). Niet bepaald een situatie die uitnodigt tot negatieve ingrepen in de lokale populatie. Of moet de soort eerst op de Rode Lijst komen alvorens daadwerkelijk te worden beschermd?
- Bij de tot nu toe uitgevoerde predatiebestrijding op de Sallandse Heuvelrug, inclusief het wegvangen van Haviken, is van transparante en openbare verslaglegging geen sprake.¹⁵ Zolang dat niet gebeurt, laden de beherende instanties de verdenking op zich dat er gesjoemeld wordt. Dat die verdenking niet zo vreemd is, werd bewezen door het geval Wurzacher Ried.

Kraaien zijn schaars in het Nationale Park De Sallandse Heuvelrug: de broedvogelkartering in 2008 leverde 37 territoria op, daarvan slechts drie op de heide (ongeveer 600 ha; van Manen 2008). Of die lage dichtheid het gevolg is van bestrijding of van voedselschaarste valt niet te zeggen. Elk kraaiennest is van belang voor uilen en valken. Mogelijk noopte de schaarste aan nesten deze Boomvalk tot gebruikmaking van een wrak kraaiennest op de Haarlerberg, 25 juni 2008 (Willem van Manen). *Carion Crows are scarce in the National Park De Sallandse Heuvelrug, either from predator control or food scarcity. Perhaps the scarcity of Crow's nests led this Hobby to lay eggs in a delapidated nest, 25 June 2008.*

¹⁵ In dit opzicht is het van belang te melden dat de Vogelwerkgroep Midden Overijssel en de Werkgroep Roofvogels Nederland zich distantiëren van het gevoerde beleid ten aanzien van predatoren.

- Predatiebestrijding, indien zinnig, dient door eigen personeel te worden uitgevoerd, en niet door jagers van buitenaf. Dat maakt de terreinbeherende instanties rechtstreeks verantwoordelijk, verbetert het zicht op wat er in het terrein gebeurt, en vermijdt de verdenking van eigenbelang.
- Bij het gebruik van vangkooien moeten ook de bijvangst worden genoteerd en gedocumenteerd.
- Zorg voor een goede en transparante rapportage: downloadable (en niet voor even, maar permanent)¹⁶; schrijvers dienen met naam en toenaam bekend te zijn; schrijvers en opdrachtgevers moeten ter verantwoording kunnen worden geroepen indien er onzin, fouten of laakbare omissies in rapportages staan (naar analogie van de wetenschap, waar stukken door externe deskundigen kritisch onder het mes worden genomen), en het liefst als artikel in een wetenschappelijk tijdschrift worden gepubliceerd.
- Van de tot nu toe gevangen Haviken is nog steeds is onduidelijk wanneer die vogels door wie zijn gevangen, waren er bijvangsten, waar zijn ze naartoe verplaatst (wat was de overweging om het daar te doen), wanneer werden ze losgelaten, is biometrie genomen, waren ze al geringd (de korhaanbelager was toch geringd?), wat was hun status in de lokale populatie (en op grond waarvan een eventuele statustoekenning is gebaseerd).
- Er dient meer aandacht te worden besteed aan de effecten van recreatie op de natuurlijke bewoners van het Nationale Park De Sallandse Heuvelrug (zie ook Warren *et al.* 2009).
- Bij ontheffingen van de Flora- en faunawet moet de vergunningverstrekker (Ministerie van LNV) veel strengere eisen hanteren ten aanzien van de aanvraag. Daarbij gaat het niet zozeer om de bureaucratische afbakening, als wel om de kwaliteit van de argumenten.
- De beheerstrategie ‘we moeten toch wat’ dient vervangen te worden door op wetenschap gebaseerde ingrepen.
- De kosten van het gevoerde korhoenderbeleid moeten inzichtelijk zijn: hoeveel geld is er mee gemoeid, waar gaat het naartoe, hoe effectief was de besteding?¹⁷

Tot slot

Tijdens de eerste korhoentellingen in april 2010 bleef de teller steken op 7 hanen.

¹⁶ De ontheffing om de Haviken te vangen staat op het internet (zie <http://www2.minlnv.nl/lnv/algemeen/dr/FFwet2010/ff7510toek011.pdf>). Dat is goed. Een mooi document voor ‘close reading’ in termen van Kees Fens: waar gaan de aanvragers en vergunningverstrekkers de mist in?

¹⁷ Bij gebrek aan succes met het Korhoen hebben de beherende instanties er een handje van te wijzen naar de positieve effecten op andere organismen (zie bijvoorbeeld De Bruijn *et al.* 2005, die het grote aantal Nachtzwaluwen en Roodborsttapuiten noemen). Toch goed besteed geld dus. Daarbij gaan ze voor het gemak voorbij aan het feit dat diezelfde soorten overal in Nederland in de lift zitten, óók in gebieden zonder beheersingrepen. En dat de kans dus groot is dat geheel andere factoren een sleutelrol spelen.

Summary

Bijlsma R.G. & Jansen E. 2010. The Black Grouse, the Goshawk and the State Forestry Service. De Takkeling 18: 107-131.

The recent capture and translocation of at least two Goshawks in the National Park De Sallandse Heuvelrug in the eastern Netherlands, apparently to remove Goshawks “specialised in capturing Black Grouse”, and the many unresolved questions, was sufficient cause to ask for further information from the governmental body responsible for these management actions, *i.e.* the State Forestry Service. The lack of reply, and after some prodding, the sparse and confusing answers led us to further investigate the role of the State Forestry Service in the management of the last surviving pocket of Black Grouse in The Netherlands, especially in regard of predator control.

In both 2009 and 2010, a female Goshawk was captured in the National Park and removed from the De Sallandse Heuvelrug to areas unknown or inadequately specified. Despite claims of having captured non-breeding, Black Grouse-eating specialists, data was not forthcoming or inadequate to substantiate these claims. In fact, even the observed predation (plucks of three male Black Grouse found) and the observations of failed attempts at capturing a Black Grouse by a – allegedly the same – Goshawk were insufficiently documented to be able to test their validity. For example, because Goshawks normally pluck a single prey in several locations, it is mandatory to count primaries and rectrices in order to avoid counting the same prey twice or thrice. Furthermore, how the observer was able to individually recognise this particular Goshawk (in flight?), apparently based on the fact that the bird was ringed, is beyond our grasp. Even more puzzling is the claim that these specific birds were captured with a non-selective catching device, *i.e.* a crow trap, within a few days of its employment. No information was available on by-catches, nor on biometrics, status (if the second bird was already ringed, where was it born and what were its age, biometrics and condition) and date and site of release, and the people involved (catching, ringing, transportation). The arguments put forward in the application for a permit to capture said Goshawks were based on poorly documented observations (and hence biased conclusions) and a disregard of science-based information.

Despite several decades of habitat management and predator control (foxes and crows) targeted to favour Black Grouse, the local population remained more or less stable at very low numbers (15-35 displaying cocks annually) between 1976-99, to further dwindle to 7-23 cocks per annum in 2000-10. This trend is not surprising given the isolated position of this population (nearest breeding sites, also with exceedingly low numbers, are at a distance of 200 km in northern Germany and in Belgium), genetic drift (inversely correlated to population size) and the negative impact of agri-farming and urbanisation increasingly affecting the landscape surrounding the National Park. The focus on recreation in the National Park is likely to add another stress factor.

This setting may explain why the local managers increasingly resort to desperate *ad hoc* conservation measures, irrespective of their chances of success, meanwhile disregarding the scientific literature and failing to promote scientific research, experiments and long-term monitoring of basic life-history parameters (except for

some short-term projects). Goshawk control is one such measure, the efficacy of which has never been validated for prey populations stressed by deterioration and fragmentation of habitats. In the case of the Sallandse Heuvelrug, where Goshawks were translocated after capture, the managers failed to take note of the extensive literature on return rates of translocated Goshawks, but rather used uninformed hearsay to determine the removal distance.

Recent suggestions of translocating Black Grouse from Sweden to Sallandse Heuvelrug, in order to boost the local population, also completely ignore the extensive literature on reintroductions and translocations elsewhere in Europe since the late 19th century: none of these projects resulted in the establishment of a viable, self-supporting population.

Literatuur

- Baines D. & Richardson M. 2007. An experimental assessment of the potential effects of human disturbance on Black Grouse *Tetrao tetrix* in the North Pennines, England. *Ibis* 149 (Suppl. 1): 56-64.
- Beaufort L.F. de 1912. Over de verspreiding van het Korhoen (*Lyrurus tetrix* (L.)) in Nederland. *Ardea* 1: 50-54.
- Bergmann H.H. & Klaus S. 1994. Distribution, status, and limiting factors of Black Grouse (*Tetrao tetrix*) in central Europe, particularly in Germany, including the evaluation of reintroductions. *Gibier Faune Sauvage* 11 (Special No., Part 2): 99-122.
- Berndt R.K., Koop B. & Struwe-Juhl B. 2002. Vogelwelt Schleswig-Holsteins, Band 5: Brutvogelatlas: 440-441. Wachholtz Verlag, Neumünster.
- Bicker Caarten A. 1947. Raven in Drenthe in 1693. *Ardea* 35: 139-140.
- Bijlsma R.G. 1990. Population trends in Black Grouse, Grey Partridge, Pheasant and Quail in The Netherlands. *In*: Lumeij J.T. & Hoogeveen Y.R. (eds), *De toekomst van de wilde hoenderachtigen in Nederland*: 16-43. Organisatiecommissie Nederlandse Wilde Hoenders, Amersfoort.
- Bijlsma R.G. 1993. *Ecologische Atlas van de Nederlandse Roofvogels*. Schuyt & Co., Haarlem.
- Bijlsma R.G. 1997-2010. Trends en broedresultaten van roofvogels in Nederland in 1996-2009. *De Takkeling* 5(1): 7-42, 6: 4-53, 7: 6-51, 8: 6-51, 9: 12-52, 10: 7-48, 11: 6-54, 12: 7-55, 13: 9-56, 14: 6-53, 15: 7-38, 16: 8-55, 17: 7-50, 18: 5-33.
- Bijlsma R.G. 1997. *Handleiding veldonderzoek Roofvogels*. KNNV Uitgeverij, Utrecht.
- Bijlsma R.G. 2006. Effecten van menselijke verstoring op grondbroedende vogels van Planken Wambuis. *De Levende Natuur* 107: 191-198.
- Bijlsma R.G., Bakker S., van Galen T., Kleefstra R., Mulder J. & de Vries C. 2007. Broedende roofvogels op het Friese vasteland: verspreiding, talrijkheid, trend en voedselkeus. *De Takkeling* 15: 48-72.
- Bijlsma R.G., Hustings F. & Camphuysen C.J. 2001. *Algemene en schaarse vogels van Nederland*. (Avifauna van Nederland 2). GMB Uitgeverij/KNNV Uitgeverij, Haarlem/Utrecht.
- Bijlsma R.G. & Zoun P.E.F. 2007. Vervolging van roofvogels in Nederland in 2006. *De Takkeling* 15: 39-47.
- Both C., Artemyev A.V., Blaauw B., Cowie R.J., Dekhuijzen A.J., Eeva T., Enemar A., Gustafsson L., Ivankina E.V., Järvinen A., Metcalfe N.B., Nyholm N.E.I., Potti J., Ravussin P.-A., Sanz J.J., Silverin B., Slater F.M., Sokolov L.V., Török J., Winkel W., Wright J., Zang

- H. & Visser M.E. 2004. Large-scale geographical variation confirms that climate change causes birds to lay earlier. *Proc. R. Soc. Lond.* 271: 1657-1662.
- Bruijn O. de, Dirks P., ten Den P., Klomphaar T. & Veerbeek H. 2005. Twintig jaar strijd om behoud van het Korhoen op de Sallandse Heuvelrug. *De Levende Natuur* 106: 50-57.
- Brüll H. 1977. *Das Leben europäischer Greifvögel. Ihre Bedeutung in den Landschaften.* Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- Busche G. & Looft V. 2003. Zur Lage der Greifvögel im Westen Schleswig-Holsteins im Zeitraum 1980-2000. *Vogelwelt* 124: 63-81.
- Czernin O. 1934. Erlebnisse eines Hühnerhabichts. *Wild und Hund* 40: 742.
- Den P.G.A. ten 2008. Predatiebestrijding in het Nationaal Park De Sallandse Heuvelrug. Leidraad voor de bestrijding van vossen en kraaien, gebaseerd op de workshop “predatiebestrijding” gehouden op 14 november 2007 te Holten. In opdracht van het Nationaal Park De Sallandse Heuvelrug, Vereniging Natuurmonumenten¹⁸ en Staatsbosbeheer.
- Dijk A.J. van, Boele A., Hustings F., Koffijberg K. & Plate C. 2010. Broedvogels in Nederland in 2008. SOVON-monitoringrapport 2010/11. SOVON Vogelonderzoek Nederland, Beek-Ubbergen.
- Dobler G. & Siedle K. 1993. Fänge von Habichten (*Accipiter gentilis*) im Wurzacher Ried: Kritische Fragen zu einem behördlich genehmigten Wiedereinbürgerungsprojekt. *J. Ornithol.* 134: 165-171.
- Dobler G. & Siedle K. 1994. Wurzacher Ried: Habichte illegal gefangen und getötet. *Berichte zum Vogelschutz* 32: 61-74.
- Ewen K.M.C., Warren P. & Baines D. 2009. Preliminary results from a translocation trial to stimulate black grouse *Tetrao tetrix* range expansion in northern England. *Folia Zool.* 58: 190-194.
- Eygenraam J.A. 1957. Über die Behandlung des Birkhühnerbestandes. *Z. Jagdwiss.* 3: 79-87.
- Fransson T. & Pettersson J. 2001. Svensk ringmärkningsatlas. Vol. 1: 144-149. Naturhistoriska riksmuseet & Sveriges Ornitologiska Förening, Stockholm.
- Grant M.C., Cowie N., Donald C., Dugan D., Johnstone I., Lindley P., Moncreiff R., Pearce-Higgins J.W., Thorpe R. & Tomes D. 2009. Black Grouse response to dedicated conservation management. *Folia Zool.* 58: 1-13.
- Höglund J. 2009. Genetic studies of black grouse with special reference to conservation biology: a review. *Folia Zool.* 58: 135-149.
- Höglund J., Larsson J.K., Jansman H.A.H. & Segelbacher G. 2007. Genetic variability in European Black Grouse (*Tetrao tetrix*). *Conserv. Genet.* 8: 239-243.
- Höglund N.H. 1964. Der Habicht *Accipiter gentilis* Linné in Fennoskandia: Beringungsergebnisse und ökologische Studien. *Viltrevy* 2: 195-270.
- Hölzinger J. 1987. Die Vögel Baden-Württemberg, Band 1.1: 238-241. Eugen Ulmer, Stuttgart.
- Hustings F. van der Coelen J., van Noorden B., Schols R. & Voskamp P. 2006. Avifauna van Limburg. Stichting Natuurpublicaties Limburg, Maastricht.
- Kenward R.E. 2006. *The Goshawk.* Poyser, London.
- Larsson J.K., Jansman H.A.H., Segelbacher G., Höglund J. & Koelewijn H.P. 2008. Genetic impoverishment of the last black grouse (*Tetrao tetrix*) population in the Netherlands: detectable only with a reference from the past. *Molecular Ecology* 17: 1897-1904.

¹⁸ De titelpagina van dit rapport van P.G.A. ten Den bevat onder meer het vignet van Natuurmonumenten, waarop – onder de naam van de vereniging – in een zinnetje wordt uitgelegd waar NM voor staat: beschermt natuur in Nederland. Moeten we hieruit opmaken, gezien de titel van het rapport, dat NM vindt dat predatoren niet tot die natuur behoren?

- Loneux M. & Linsey J.K. 2003. Climatic modelling of Black Grouse population dynamics: a game or a tool? *Sylvia* 39 (suppl.): 43-52. (zie ook de update ervan, op pagina 53-57 van hetzelfde supplement, en een Nederlandstalige samenvatting in *De Levende Natuur* 104, 2003: 104-107).
- Ludwig T., Storch I. & Graf R.F. 2009a. Historic landscape change and habitat loss: the case of black grouse in Lower Saxony, Germany. *Landscape Ecol.* 24: 533-546.
- Ludwig T., Storch I. & Gärtner S. 2009b. Large-scale land use change may explain species declines in semi-natural areas: the case of Black Grouse population collapse in Lower Saxony, Germany. *J. Ornithol.* 150: 871-882.
- Ludwig T., Storch I. & Wübbenhorst J. 2008. How the Black Grouse was lost: historic reconstruction of its status and distribution in Lower Saxony (Germany). *J. Ornithol.* 149: 587-596.
- Ludwig G.X., Alatalo R.V., Helle P., Lindén H., Lindström J. & Siitari H. 2006. Short- and long-term population dynamical consequences of asymmetric climate change in black grouse. *Proc. R. Soc. B* 273: 2009-2016.
- Manen W. van 2008. De broedvogels van de Sallandse Heuvelrug in 2008. SOVON-inventarisatierapport 2008/31. SOVON Vogelonderzoek Nederland, Beek-Ubbergen.
- Marström V. & Kenward R.E. 1981. Movements of wintering goshawks in Sweden. *Swedish Game Research* 12: 1-35.
- Møller A.P. 1987. Copulation behaviour in the goshawk, *Accipiter gentilis*. *Anim. Behav.* 35: 755-763.
- Moss R., Storch I. & Müller M. 2010. Trends in grouse research. *Wildl. Biol.* 16: 1-11.
- Niewold F.J.J. 1990. The decline of Black Grouse in The Netherlands. *In: Lumeij J.T. & Hoogeveen Y.R. (eds), De toekomst van de wilde hoenderachtigen in Nederland: 71-81. Organisatiecommissie Nederlandse Wilde Hoenders, Amersfoort.*
- Niewold F.J.J., ten Den P.G.A. & Jansman H.A.H. 2005. Het korhoen blijft in de gevarezone. Ecologische en genetische monitoring van de populatie van de Sallandse Heuvelrug in 2003-2004. Alterra-rapport 1177. Alterra, Wageningen.
- Prüter J., Wübbenhorst J. & Südbeck P. 2004. Niedersachsens Verantwortung für die Erhaltung des Birkhuhns (*Tetrao tetrix*) im mitteleuropäischen Tiefland. *Vogelkd. Ber. Niedersachs.* 36: 121-130.
- Rüppell W. 1937. Heimfindeversuche mit Staren, Rauchschnalben, Wendehälsen, Rotrückenzwergern und Habichten. *J. Ornithol.* 85: 120-135.
- Rüppell W. 1940. Neue Ergebnisse über Heimfinden beim Habicht. *Vogelzug* 11: 57-64.
- Rüppell W. 1948. Heimkehr verfrachteter Habichte aus 300 und 600 km Entfernung. *Vogelwarte* 15: 39.
- Rutz C. & Bijlsma R.G. 2006. Food-limitation in a generalist predator. *Proc. R. Soc. B* 273: 2069-2076.
- Rutz C., Bijlsma R.G., Marquiss M. & Kenward R.E. 2006. Population limitation in the Northern Goshawk in Europe: a review with case studies. *Studies in Avian Biology* 31: 158-197.
- Scherzinger W. 1980. Chancen der Zucht und Auswilderung von Birkhühnern. *Beih. Veröff. Naturschutz Landschaftspflege Bad.-Württ.* 16: 179-187.
- Schmidt-Koenig K. 1982. Heimkehrerfolge von Habichten (*Accipiter gentilis*) nach Verfrachtungen. *J. Ornithol.* 123: 451.
- Seiler C., Angelstam P. & Bergmann H. 2000. Conservation releases of captive-reared grouse in Europe. What do we know and what do we need. *Cahiers d'Ethologie* 20: 235-252.
- Smit R. & Bos D. 2008. Voortgangsrapportage 2007 herintroductie korhoen in het Nationale Park De Hoge Veluwe. A&W-rapport 1084. Altenburg & Wymenga, Veenwouden.

- Smit R. & Koopmans M. 2009. Voortgangsrapportage 2008 en 2009 herintroductie korhoen in het Nationale Park De Hoge Veluwe. A&W-rapport 1284. Altenburg & Wymenga, Veenwouden.
- Sodeikat G. & Fehlberg U. 1989. Untersuchungen zur Auswilderung von Birkhühnern (*Lyrurus tetrix* L.) in Niedersachsen. Z. Jagdwiss. 35: 28-34.
- Sutherland W.J., Pullin A.S., Dolman A.S. & Knight T.M. 2004. The need for evidence-based conservation. TREE 19: 305-309.
- Tornberg R., Korpimäki E. & Byholm P. 2006. Ecology of the Northern Goshawk in Fennoscandia. Studies in Avian Biology 31: 141-157.
- Warren P. & Baines D. 2008. Current status and recent trends in numbers and distribution of Black Grouse *Tetrao tetrix* in northern England. Bird Study 55: 94-99.
- Warren P., Baines D. & Richardson M. 2009. Mitigating against the impacts of human disturbance on black grouse *Tetrao tetrix* in northern England. Folia Zool. 58: 183-189.

Adressen:

RGB, Doldersummerweg 1, 7983 LD Wapse, rob.bijlsma@planet.nl
 EJ, Orchidee 8, 7443 LG Nijverdal, eef_jansen@hetnet.nl

Onderdeel van 'De Wandeling' uit: Daar gaat fout varken, van Gummbah (2006, De Harmonie, Amsterdam).

Broedzorg voor een gevallen Buizerd *Buteo buteo*

Romke Kleefstra, Michel Pol & Marijke van der Veen

Sinds 1996 worden jaarlijks in de veenpolders rondom het Friese dorp Aldeboarn van alle roofvogels de broedparen geïnventariseerd, de broedsuccessen gemeten en de nestjongen geringd. Het vaste onderzoeksgebied is 8502.7 ha groot en ligt in de regio tussen Grou, De Veenhoop, Gersloot en Heerenveen. De talrijkste roofvogelsoort in het gebied is de Buizerd *Buteo buteo* met gemiddeld 35 paar per jaar (Bijlsma *et al.* 2007). Centraal in het onderzoeksgebied ligt het laagveenmoeras De Deelen (550 ha), waar de soort sinds 1996 is toegenomen van 3 naar 5-6 paar (Kleefstra 2005). Roofvogels worden hier geïnventariseerd per kano en veenpunter (houten boot), meestal tijdens tochten waarbij ook de aantallen en broedsuccessen van soorten als Purperreiger *Ardea purpurea* en Zwarte Stern *Chlidonias niger* in kaart worden gebracht, en tijdens maandelijks tellingen van pleisterende watervogels in het waterrijke gebied.

Drie gevallen Buizerds

Tijdens een watervogeltelling in De Deelen op 10 april 2009 werden tevens de aanwezige paren en nesten van roofvogels in kaart gebracht. Dat leverde vijf buizerdparen op, waarvan één in een met elzenbroek omzoomd petgat alarmeerde boven een fors opgebouwd nest, op 8 m hoogte in een Zwarte Els *Alnus glutinosa*, hangend over het water. Ook op 16 april en 20 mei werd tijdens inventarisatiewerkzaamheden waargenomen dat het nest werd bewoond door respectievelijk een lichtgekleurde en een intermediair getekende adult. Op 8 juni werden alle roofvogelnesten in het gebied vanaf het water bekeken op de aanwezigheid van jongen in verband met het ringen ervan nog diezelfde week. Op het betreffende nest werden twee forse jongen van ongeveer vier weken oud waargenomen, klaar om te worden geringd. Niet alleen dat werd in het veldboekje genoteerd, maar ook dat het nest wel erg scheef hing.

Drie dagen later werd de oude veenpunter van stal gehaald om met de hulp van klimmer MP en assistentie van MvdV jonge roofvogels in het gebied te gaan ringen. Na een haviksnest met vier jongen en een buizerdnest met twee, werd het scheefhangende nest bezocht. Toen het nest niet meer in de els werd waargenomen, was meteen duidelijk dat het uit de boom moest zijn gevallen. Ruim een meter buiten de legakker lag het nest in de ondiepe oever van het petgat. Onder in de oever dreef een vers dood buizerdjong, één van de twee die eerder die week op het nest waren gezien. Het was kennelijk niet in staat geweest bij de wal op te klauteren. Op de oever lag een buizerdjong dat in een eerder stadium uit het nest moest zijn gevallen, gezien de verre staat van ontbinding en de jonge leeftijd (veren nog in bloedspool). Het andere jong van 8 juni werd aanvankelijk niet gevonden.

Michel Mol

Wat struinen op de legakker bracht het derde, nog levende, buizerdjong aan het licht, en wel onder de begroeiing van Amerikaanse vogelkers *Prunus serotina*. Op het oog zag het jong er uitstekend uit, afgezien van enkele zwakke hongermaliën in de staartpenen. Maar dat laatste werd in 2009 bij de meerderheid van de buizerdjongen in de regio gevonden. Het jong werd gewogen en gemeten, aan de hand waarvan de conditie voldoende bleek te zijn. Terwijl het jong werd voorzien van een ring, bouwde MP met wat dikke takken een platformpje op 2 m hoogte in een Lijsterbes *Sorbus aucuparia* naast de voormalige nestboom (Foto 1). Dit platform werd aangekleed met nestmateriaal van het gevallen nest en vers loof van de rijkelijk aanwezige Amerikaanse vogelkers. Na het ringen werd het jong hierop geplaatst.

Foto 1. Michel Pol bouwt platform in Lijsterbes op 11 juni 2009 (Romke Kleefstra). *Michel Pol builds an artificial Buzzard nest, to replace the fallen nest.*

Op zowel 16 als 17 juni werd langs de nestlocatie gevaren en beide keren zat het jong parmantig op zijn kunstnest. Op 22 juni werd besloten de conditie van het jong nogmaals te controleren alvorens het uit zou vliegen. Rond het nest hing een doordringende geur van rottende kadavers. Verondersteld werd dat dit afkomstig was van het dode buizerdjong onder in de inmiddels drooggevalle oever van het petgat. Toen echter het geringde jong van het nieuwe nest getild werd, bleek het nest bezaaid te zijn met (rotte) prooien. Welgeteld lagen er 17 Mollen *Talpa europaea* en de poten van een jonge Haas *Lepus europaeus*, een volwassen eend *Anas* sp. en een jonge steltloper *Charadriiformes* sp. op het nest (Foto 2). Onder het nest werden nog eens drie verse Mollen gevonden. Pa en ma Buizerd waren niet alleen fanatiek in het alarmeren boven het nest, maar tevens in de prooiaanvoer naar het nest.

Op basis van de vleugellengte en het gewicht werd vastgesteld dat het jong in goede conditie verkeerde. Aangezien het een jong mannetje betrof, en omdat er zoveel Mollen aangetroffen werden, werd het gevallen jong vernoemd naar de bouwer van het kunstnest, ofwel MP. Dat leverde de bijnaam 'Michel Mol' op, bijna overeenkomstig met Michel Mols, de succesvolle spits die SC Cambuur uit Leeuwarden in 1992 naar het kampioenschap in de Eerste Divisie leidde, maar dit terzijde. Het gros van de

Foto 2. Het met Mollen bezaaide platform op 22 juni, met op de voorgrond de restanten van een jonge Haas en de poten van een jonge steltloper en op de achtergrond de resten van een eend (Romke Kleefstra). *Moles littering the artificial platform on 22 June, with the remains of a Hare and legs of a wader chick in front and remains of a duck in the background.*

Mollen lag onaangerd op het nest en zat vol met maden, wat de kadaverlucht rond het nest verklaarde. Om de boel enigszins te verschonen werden de ‘madenrijkste’ Mollen van het nest gegooid en werd het nest opgehoogd met nieuwe takken en vers loof van Amerikaanse vogelkers, waarna het jong werd teruggezet.

Op 11 juli werd het volledig uitgewoonde platformpje nogmaals bezocht. Het jong vloog inmiddels in de nestomgeving rond, terwijl op het nest drie verse Mollen, twee jonge Muskusratten *Ondatra zibethicus* en restanten van een adulte Krakeend *Anas strepera* werden aangetroffen. Ook op 20 juli vloog het jong nog rond in de omgeving van het nest.

Epiloog

Dat buizerdnesten uit de boom vallen en jongen dan alsnog kunnen overleven, al dan niet met wat menselijke broedzorg, is geen nieuw fenomeen. In De Takkeling beschreven Jansen & Mecking (1995) al eens hoe twee jongen – die met nest en al een val van 18 m uit de boom maakten – overleefden door ze in dezelfde boom in een torenvalkenkast zonder deksel te plaatsen. Potters (2000) verrichtte eenzelfde handeling voor twee jonge Boomvalken door het plaatsen van een rieten mandje in de boom nog voordat hun krakkemikkige nest naar beneden viel.

In het voorjaar van 2000 zorgde een voorjaarsstorm van 28 op 29 mei ervoor dat zeker 77 buizerdnesten volledig mislukten doordat nesten uit bomen waaiden en/of jongen van nesten werden geblazen. Daarnaast werd toen bij elf nesten melding gemaakt van partiële sterfte doordat 1-2 jongen uit het nest waaiden en dit niet overleefden (Bijlsma 2001). Bijlsma (2001) maakte daarbij ook melding van de talloze verhalen van jonge Buizerds die in 2000 succesvol op het nest werden teruggezet door WRN-ers, of waarvoor – net als in De Deelen in 2009 – nieuwe platformpjes werden gemaakt nabij de nestboom. Net buiten De Deelen woei in 2000 met de voorjaarsstorm ook een buizerdnest uit de boom, waarvan de jongen op 2 juni van dat jaar werden gerind toen ze respectievelijk 26 en 31 dagen oud waren en in goede conditie verkeerden. Beide jongen zaten toen op het restant van het nest aan de voet van de nestboom. Voor hen werd geen nieuw nestje gefabriceerd. Deze jongen werden gewoon door de ouders gevoerd en vlogen succesvol uit. Al met al een pleidooi om gevallen jongen niet naar een asiel te brengen, maar ze op de plek des onheil te laten (al dan niet op platformpje), omdat de ouders door blijven voeren. Naar het asiel gebrachte jongen hebben weinig kans op overleven, omdat ze daar weliswaar tot een vliegvlug stadium worden gebracht maar niet leren jagen. Dat laatste vergt een lange adem, die in het wild met vallen en opstaan tot stand komt doordat de ouders na het uitvliegen nog geruime tijd blijven voeren. In deze fase leren jongen zelf te jagen. Dat leerproces ontbreekt in asiels.

Normaal gesproken had ‘Michel Mol’, net als de gevallen jongen nabij De Deelen in 2000, ook geen nieuw nest gekregen, maar in een regio waar roofvogelvervolging

aan de orde van de dag is, is een beetje broedzorg ten behoeve van een hogere overlevingskans op z'n plaats... Nu maar hopen dat hij even succesvol is als de spits van Cambuur destijds.

Foto 4. Michel Mol staat op het punt van uitvliegen op 22 juni 2009; let op de verse aankleding van het nest met takken en loof (Anja Cervenci). *The young male Buzzard 'Michael Mole' about to fledge on 22 June; note the freshly furnished nest with branches and foliage.*

Summary

Kleefstra R., Pol M. & van der Veen M. 2010. Saving a fallen Buzzard *Buteo buteo* chick. De Takkeling 18: 132-137.

Since 1996, breeding raptors have been monitored in a plot of 8503 ha in the central part of the province of Frisia. During one of our nest checks in 2009, a Buzzard nest was found to have dropped on the shore of a nearby pool; one of the two chicks had drowned, but the other one, 31 days old, had survived and was found in hiding underneath *Prunus serotina*. Three days previously, this nest had still been undamaged, albeit already sloping dangerously. As a replacement, a small platform was built in a *Sorbus aucuparia*, at a height of 2 metres. In the following weeks, the site was visited several times to check on the condition of the artificial nest and the chick. On 22 June, i.e. 11 days after the event, the male chick was still on the nest, surrounded by a pile of 17 (partly decomposed and maggot-infested) Moles *Talpa europaea*, the legs of a young Hare *Lepus europaeus*, an adult duck and a wader chick; on the ground three more Moles were found. After fledging, the nest was checked again (11 July) and found to contain three Moles, two young Musk Rats *Ondatra zibethicus* and an adult Gadwall *Anas strepera*. The chick, nicknamed Michael Mole (commemorating the Moles on the nest, the climber Michel, and a successful soccer player of a local club), was still present on 20 July.

This episode shows (again) that raptor chicks fallen to the ground should never be transported to rehabilitation centres, but instead should be replaced on the nest, or on a nest replacement in the general vicinity of the former nest. Parental care continues unabated, irrespective of the change in nest.

Literatuur

- Bijlsma R.G. 1997. Handleiding veldonderzoek Roofvogels (tweede gecorrigeerde druk, 1998). KNNV Uitgeverij, Utrecht.
- Bijlsma R.G. 2001. Trends en broedresultaten van roofvogels in Nederland in 2000. De Takkeling 9: 12-52.
- Bijlsma R.G., Bakker S., van Galen T., Kleefstra R., Mulder J. & de Vries C. 2007. Broedende roofvogels op het Friese vasteland: verspreiding, talrijkheid, trend en voedselkeus. De Takkeling 15: 48-72.
- Jansen J. & Mecking J. 1995. Reddingsoperatie rond een uit de boom gevallen buizerdnest. De Takkeling 3(1): 21-22.
- Kleefstra R. 2005. De broedvogels van De Deelen 1983-2004. Twirre 16: 73-79.
- Potters H. 2000. Operatie 'Red de Boomvalkjes' geslaagd. De Takkeling 8: 86-87.

Adressen:

RK, p/a Posthoornsteeg 1C, 8911 AS Leeuwarden, romke.kleefstra@sovon.nl

MP, Postbus 269, 8901 BB Leeuwarden

MvdV, Grovestins 17, 9051 GX Stiens

Hoe verhoudt door predatoren veroorzaakte (jongen) sterfte zich tot andere factoren die de afname van de Boomvalk als broedvogel in het westen van Noord-Brabant kunnen verklaren?

Hans Potters

De waarneming

Na enkele duizenden uren te hebben besteed aan observaties bij broedplaatsen van Boomvalken in het westen van Noord-Brabant was ik er in 2009 voor het eerst rechtstreeks getuige van hoe een Havik een jonge Boomvalk te grazen nam. Een en ander voltrok zich in cultuurland nabij Achtmaal, een dorp dat ongeveer 10 km ten zuidoosten van Roosendaal ligt. Sinds de eerste nestvondst in 1992 is hier vrijwel jaarlijks een paar Boomvalken gelokaliseerd dat met wisselend succes gebruik maakt van kraaienbouwsels die zich in rijen met Zomereiken *Quercus robur* bevinden (Foto 1).

Foto 1. Broedgebied van Boomvalk in het cultuurland bij Achtmaal, 14 augustus 2003 (Hans Potters). *Breeding habitat of Hobby in farmland in the study area in Noord-Brabant, 14 August 2003.*

Dit jaar bleek dezelfde bommenrij te zijn bezet als in de twee voorafgaande seizoenen. De 10-15 m hoge eiken worden aan weerszijden geflankeerd door grasland dat onder meer wordt gebruikt als boerengolfterrein. Bij het eerste bezoek op 26 juli wees het gedrag van het volwassen vrouwtje (voeding gevolgd door bebroeding) op de aanwezigheid van kleine jongen. Op 9 augustus vond een controle van het nest plaats. Er zat slechts een enkel jong op dat een vleugellengte van 145 mm en een gewicht van 285 gram had, een (vermoedelijk) vrouwtje met een leeftijd van 20 dagen (Foto 2). Een extra ei werd niet aangetroffen maar omdat 1-legsels slechts zelden voorkomen is bij de berekening van het legbegin uitgegaan van een 2-legsel. Het legbegin komt zodoende op 20 juni. Waarnemingen verricht vanaf de grond maakten duidelijk dat het jong een week later nog steeds present was, over een nagenoeg donsvrij venenkleed beschikte en binnen afzienbare tijd zou uitvliegen.

Het enige jong van het paar Boomvalken dat dit seizoen bij Achtmaal broedde, 9 augustus 2009 (Hans Potters). Tijdens de meting had de vogel een leeftijd van 20 dagen en leek toen aanzienlijk meer verzet te bieden dan tegen de Havik die twee weken later zou toeslaan. *Nest with single Hobby chick, about 20 days old, 9 August 2009.*

Op 23 augustus betrok ik om 06.30 uur mijn observatieplek langs de rand van een maïsveld dat op enkele tientallen meters afstand van de eikenrij lag. Op weg daar naartoe werden zowel het uitgevlogen jong als het ouderlijke vrouwtje opgemerkt.

Om 08.00 uur stipt bracht het mannetje een prooi. Het vrouwtje nam de buit over en landde vervolgens in een boom niet ver van de plek waar het jong vertoefde. Deze laatste reageerde vreemd genoeg pas na enkele minuten op de voedselleverantie. In plaats van de prooi uit de klauwen van de oudervogel te grissen - het normale gedrag van juveniele Boomvalken die al minstens enkele dagen zijn uitgevlogen - wachtte het jong geduldig op een voeding die door het vrouwtje zelf werd verzorgd. Om 08.51 uur kwam het mannetje opnieuw met een prooi aanzetten, een Boerenzwaluw *Hirundo rustica* naar later bleek. Wederom verroerde het jong zich niet en kon het vrouwtje de overhandigde zwaluw ongestoord in een eik plukken. Vervolgens gebeurde er ongeveer een half uur niets tot het moment waarop de Havik toesloeg.

Dat er een Havik in de buurt van de eikenrij rondhing, was eerder op de ochtend kenbaar gemaakt door alarmerende Zwarte Kraaien *Corvus corone* en in paniek opvliegende duiven. Wellicht werd de superpredator aangelokt door de plaatselijk hoge dichtheid van Houtduiven *Columba palumbus*, waarvan enkele paren geconcentreerd bij het boomvalkennest broedden. Ook zou het kunnen dat de Havik hier al vaker met succes op kleinere roofvogels had gejaagd want de jongen van een paar Torenvalken *Falco tinnunculus*, grootgebracht in een nestkast ongeveer 400 m verderop, bleken nergens meer terug te vinden. Het volwassen boomvalkvrouwtje kwam echter niet in actie tegen het naderende gevaar, zelfs niet toen de Havik naar de boom vloog waar het jong zat. Het is overigens nauwelijks voorstelbaar dat de oudervogel de roofvijand niet heeft zien aankomen omdat het jong zich slechts op een afstand van *c.* 50 m bevond en ik de Havik ondanks het beperkte uitzicht wel in het vizier kreeg. Aan het oprichten van de kop was af te lezen dat de juveniele Boomvalk de predator ook in de smiezen had, maar vluchten kwam niet bij het jong op. Enkele seconden later greep de Havik het slachtoffer uit stand en ging er met de buit vandoor. Pas op dat ogenblik reageerde de adulte Boomvalk en zette de achtervolging in. Ongeveer 100 m van de plaats van het delict landde de Havik op de grond en voerde het vrouwtje enkele duikvluchten uit op de boosdoener. Binnen een minuut keerde ze terug op haar stek in de eiken terwijl de Havik al prooidragend uit beeld verdween.

Beschreven geval van predatie stond niet op zich

Het zal niet helemaal toevallig zijn geweest dat het juist dit seizoen lukte de vangst van een jonge Boomvalk door een Havik live te volgen. Gerelateerd aan het geringe aantal vondsten van boomvalkennesten, vijf stuks in totaal, lag het aantal gevallen van (partiële) predatie in 2009 namelijk ongekend hoog. Uit één nest werden zelfs alle jongen geroofd voordat de broedselgrootte kon worden bepaald. Over de identiteit van de dader bestaat geen zekerheid maar wel viel op dat er bij het eerste bezoek langdurig een volwassen Buizerd *Buteo buteo* rond de broedplaats scharrelde. Die werd door de adulte Boomvalken nauwelijks lastig gevallen en zelfs niet geattaqueerd toen ie het nest op 50 m afstand passeerde.

Een ander paar beschikte aanvankelijk over drie nestjongen maar daarvan zijn er slechts twee uitgevlogen (Foto 3). Later werden niet ver van de broedplaats verschillende slag- en staartpenen ontdekt van een boomvalkjong dat zeer waarschijnlijk door een

Havik was opgepeuzeld. Verdere verliezen traden niet op en dat mag een klein wonder heten. Het (kraaien)nest zat namelijk voor predatoren goed zichtbaar in de top van een Zwarte Den *Pinus nigra* langs de buitenrand van een naaldbosje. Des te opmerkelijker was de lauwe reactie van een aanwezige oudervogel op een adulte Wespendif *Pernis apivorus*, een soort die normaliter fel wordt aangevallen, welke zeker een minuut lang slechts een meter of vijf boven het nestperceel bleef cirkelen. Voorts ligt de plek in het jachtgebied van een Havik die van wanten weet en vorig jaar in dezelfde omgeving werd betrapt op het demonteren van een levende Zwarte Kraai. Verspreid liggende resten van geplukte Houtduiven en een Ekster *Pica pica* bewezen dat het boomvalkenbosje vaker door Haviken werd bezocht.

Foto 3. Nest met drie jonge Boomvalken van c. 21-22 dagen bij Roosendaal, 4 augustus 2009 (Hans Potters). Dit nest zat in de top van een Zwarte Den langs de buitenrand van een naaldbosje. Het broedsel was zelfs vanaf de grond op grote afstand zichtbaar en dus erg gevoelig voor predatie. Ondanks de matige nestverdediging zou slechts één jong niet uitvliegen: de restanten ervan (slag- en staartpennen) werden later in de buurt van de broedplaats teruggevonden en vermoedelijk heeft een Havik het jong opgevreten. *Nest with three Hobby chicks of 21-22 days old, near Roosendaal, 4 August 2009. This nest in the top of a Pinus nigra was highly exposed, and one of the nestlings was depredated by – presumably – a Goshawk.*

Relatieve importantie van predatie

Mortaliteit van (nest)jongen door toedoen van predatoren vormde in 2009 dus een forse aanslag op het broedsucces. Met de afname van de Boomvalk als broedvogel die zich in het westen van Noord-Brabant vanaf medio jaren negentig, toen er nog 30-35 paren voorkwamen, begon af te tekenen heeft het echter vermoedelijk weinig te maken. Deze conclusie werd een aantal jaren geleden al getrokken (Potters 2001) en de situatie is sindsdien niet veranderd. Een verband tussen de aanwezigheid van potentiële roofvijanden alsmede het optreden van predatie en het opgeven van broedplaatsen door Boomvalken lijkt te ontbreken. De verspreiding van de resterende paren laat geen relatie zien met het voorkomen van Havik en Buizerd, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de Ransuil *Asio otus* die naar roofvogelluwe plekken is teruggedrongen. Vrij recent zijn zelfs diverse malen succesvolle broedgevallen van Boomvalken zonder verliezen onder uitgevlogen jongen opgetekend die plaatsvonden op resp. 400-500 m en 100-150 m van bewoonde havik- en buizerdnesten.

Verslechtering van broedresultaten

De constatering destijds dat de afname van de broedpopulatie in westelijk Noord-Brabant zich zou beperken tot de zandgronden en dat de zeekei buiten schot leek te blijven kan inmiddels naar de prullenbak worden verwezen. De achteruitgang heeft namelijk de gehele regio getroffen, het Holocene deel kwam pas in een later stadium aan de beurt. Een gemeenschappelijk patroon op vrijwel alle voormalige broedlocaties was de geleidelijke verslechtering van de broedresultaten. Dit uitte zich in een kleiner wordend aantal geproduceerde eieren en jongen, een verlating van het legbegin en het vervolgens geheel uitblijven van eileg. Sommige plaatsen zijn daarna geheel door Boomvalken ontruimd maar op veel andere hangen tot op de dag van vandaag nog steeds solitaire en vooral mannelijke vogels rond.

Momenteel lijkt de stand zich in de regio Bergen op Zoom/Roosendaal overigens te stabiliseren op een tiental paren met mogelijk een licht herstel op de noordelijke Brabantse Wal. Het vaststellen van de aantalsontwikkeling wordt tegenwoordig evenwel gefrustreerd door het vaak zeer onopvallende gedrag van de broedvogels (zie verderop). Lokalisatie van broedende Boomvalken, zeker indien ze in bosrijk terrein huizen, kost dan ook beduidend meer tijd en moeite dan 20 jaar geleden toen met grootschalige inventarisaties werd begonnen. Het jaarlijks bestrijken van het gehele werkgebied (87.000 ha) is daarom onmogelijk, zeker gezien het feit dat ik de enige ben die zich met speciaal op de soort toegesneden onderzoek bezighoudt. Niettemin is het opvallend dat de veronderstelde stabilisatie samenvalt met een toename van waarnemingen - en dan vooral in de nazomer - van vogels die boven de grotere naaldhoutcomplexen op de West-Brabantse zandgronden op insecten jagen. In 2008 werd op 8 september bij een ven in de omgeving van Ossendrecht zelfs een tijdelijke concentratie van 13 exemplaren gezien waarna de Boomvalken zich verspreidden over de omliggende bossen. De groep bevatte geen juveniele beesten maar (op grond van de bruine zweem op de bovenzijde van de vleugels) misschien wel veel individuen in hun tweede kalenderjaar. Als deze determina-

tie zou kloppen is het een raadsel waar al die vogels vandaan kwamen. Dat ze grotendeels van westelijk Noord-Brabantse origine waren, is niet aannemelijk omdat de jongenproductie hier al jaren op een laag pitje staat.

Heeft een tekort aan prooien de Boomvalken parten gespeeld?

Gebrek aan voedsel door een afnemend aanbod aan geschikte vogelprooien met als gevolg daarvan een tanend broedsucces werd tot voor kort als voornaamste oorzaak gezien van de teruglopende aantallen broedparen bij de Boomvalk (Potters 2001). Nu hebben vooral mussen- en zwaluwenpopulaties de laatste decennia flinke klappen opgelopen, maar Boomvalken tonen zich redelijk flexibel in hun voedselkeuze. Zo worden bijvoorbeeld mezen en vinkachtigen ook frequent geslagen en die zijn over het algemeen juist toegenomen. Soms blijken de valken onverwachte bronnen aan te boren want onderzoek heeft uitgewezen dat in september Heggenmussen *Prunella modularis* een belangrijk deel van het menu uitmaken. Die flexibiliteit maakt het bepalen van kwantitatieve veranderingen in het gehele prooienspectrum in feite onmogelijk.

Daar komt nog bij dat voedselaanbod en broedsucces bij Boomvalken niet zonder meer één op één lopen. Zo bestaan er jaarlijkse schommelingen in het aantal voortgebrachte jongen per paar die vermoedelijk groter zijn dan en misschien niet eens parallel lopen aan fluctuaties in de omvang van de (zang)vogelpopulaties waaruit de valken kunnen putten. Verder valt er nauwelijks een samenhang te bespeuren tussen de voedselrijkdom rond de nestplaats en de prestaties van de broedvogels. Al jaren houden zich paren op bij Markiezaat en Dintelse Gorzen, gebieden in westelijk Noord-Brabant die het gehele seizoen door hoge dichtheden van geschikte prooien herbergen. Desondanks worden hier de laatste tijd bedroevend weinig jongen grootgebracht. Als er al broedpogingen worden ondernomen, duren ze meestal kort of leveren niet veel op. Kenmerkend waren de gebeurtenissen in 2009 bij het Markiezaat waar de Boomvalken pas rond 25 juni met de leg begonnen en slechts één jong produceerden. Daarentegen worden in doorsnee cultuurland, waar op het oog geen al te weelderige voedselsituatie heerst, tegenwoordig nog steeds regelmatig 3-broedsels getraceerd. Dergelijke verschillen zijn eigenlijk alleen goed te begrijpen als aan individuele verschillen in eigenschappen van de volwassen vogels als jachtactiviteit en nestverdediging een rol van betekenis wordt toegekend.

Als een paal boven water staat echter nog steeds dat het gemiddelde aantal aangevoerde vogelprooien per nest in de loop der jaren fors is geslonken. Die vaststelling is niet alleen gebaseerd op de gedaalde frequentie van voedselaanvoer zoals waargenomen tijdens observaties bij broedplaatsen, maar blijkt tevens uit de vermindering van de aangetroffen hoeveelheden plukresten bij de nesten. Dit zou op een substantiële inkrimping van het totale bestand aan geschikte prooien kunnen duiden. Een andere mogelijkheid is dat de oudervogels, in het bijzonder de mannelijke, minder actief zijn gaan jagen en juist die verklaring lijkt aannemelijker te worden.

Foto 4. Jonge Boomvalk bij het nest langs het Markiezaat enkele dagen na het uitvliegen, 27 augustus 2009 (Hans Potters). Net als het jong van het broedgeval bij Achtmaal maakte deze vogel een lamlendige indruk. Gebedeld werd er nauwelijks en soms zat of lag het beestje urenlang op dezelfde afgebroken populierenstam. Ondanks de voedselrijke omgeving, met onder meer kolonie Oeverzwaluwen *Riparia riparia* op een steenworp afstand van de broedplaats, was de prooiaanvoer pover. De oudervogels ageerden wel iets feller tegen grotere roofvogels dan het paar van Achtmaal. Het feit dat het jong hier de kritieke fase wel overleefde, kan hebben gelegen aan de afwezigheid van een actief jagende Havik. *Juvenile Hobby near nest at Markiezaat, 27 August 2009, a few days after fledging. This fledgling was inactive for long periods of time.*

Verklaren gedragsveranderingen de afname van de Boomvalk?

Het patroon van het verloop van de achteruitgang van de broedpopulatie pleit ervoor belang te hechten aan de specifieke eigenschappen van de paren. Het verdwijnen van broedplaatsen geschiedde namelijk - afgezien van enige vertraging in de pas later gekoloniseerde zeekleipolders - in geografisch opzicht willekeurig, onafhankelijk van terreintype en tamelijk verspreid in de tijd. Tevens liepen het moment waarop en het tempo waarin de verslechtering van het voortplantingssucces optraden per locatie uiteen. Van een gezamenlijke en plotselinge ineenstorting van de prestaties van de broedparen was geen sprake. Indien omgevingsfactoren zoals predatiedruk en voedselaanbod verantwoordelijk zouden zijn voor de afname zou deze waarschijnlijk gelijkmatiger en meer simultaan over een groot gebied hebben plaatsgevonden.

Wijzigingen die zich in het gedrag van de Boomvalken hebben voorgedaan kunnen dus (deels) de achteruitgang van de soort verklaren. Het is evident dat een vermindering van prooiaanvoer als gevolg van een lagere jachtactiviteit bij volwassen mannetjes een directe, negatieve uitwerking kan hebben op de reproductie. Hetzelfde geldt voor een afname in felheid bij het verdedigen van het nest en uitgevlogen jongen tegen predatoren, een taak die in hoofdzaak door het vrouwtje wordt verzorgd. Voor het optreden van laatstgenoemde gedragsverandering zijn de afgelopen jaren eveneens aanwijzingen gevonden. Het bepalen van de mate van agressie tegen mogelijke roofvijanden - waartoe ik gemakshalve ook de mens reken - die zich in de omgeving van de broedplaats wagen is echter niet eenvoudig. Deze varieert namelijk gedurende het seizoen, met een climax in het late nestjongenstadium en kort na het uitvliegen, en lijkt ook een dagelijks verloop te hebben. Tijdens nestcontroles die door mij in de vroege ochtend werden uitgevoerd aageerden de oudervogels doorgaans veel kordater en tweemaal leidde dit tot fysieke aanvaringen. Bij controles later op de dag zijn dergelijke aanvallen nooit vastgesteld. Verder kan gewenning aan mensen optreden indien de broedplaats dicht bij een druk bezochte plek is gesitueerd.

Desondanks mag bij het gemiddelde boomvalkpaar van een toegenomen onverschilligheid jegens mensen worden uitgegaan. Zo duurde het vroeger bij observaties op de broedplaats vaak veel langer dan tegenwoordig voordat de volwassen vogels aan mijn aanwezigheid gewend raakten en het alarmgeroep verstomde. In enkele gevallen lukte het nooit het nest onopgemerkt te benaderen en bleven de ouders tekeergaan tot ik mijn biezen had gepakt. Ook het fanatisme waarmee vrouwtjes hun legsel of kleine jongen bebroedden, was eertijds doorgaans groter. Sommige vogels zaten zo vast dat zelfs het aftrappen van de nestboom geen effect had. In hoeverre potentiële rovers van jonge Boomvalken met dezelfde gestegen lankmoedigheid zijn geconfronteerd is lastiger te bepalen. Verschillende ervaringen, waaronder de hierboven beschreven gebeurtenissen op enkele broedplaatsen in 2009, duiden in ieder geval wel op een overeenkomstige evolutie.

Resumerend kan gesteld worden dat de regionale broedpopulatie van de Boomvalk in de loop der jaren aan vitaliteit heeft ingeboet en dat dit de voornaamste reden is geweest voor de achteruitgang. Wat deze ontwikkeling in gang heeft gezet, valt voor de eenvoudige veldonderzoeker moeilijk te doorgronden. Het heeft er nochtans veel van weg dat de vogels gebukt zijn gegaan onder een verslechtering in fysiologische gesteldheid. De toegenomen gezapigheid op veel nestlocaties die nog steeds zijn bezet heeft zich namelijk niet alleen geopenbaard tijdens de broedfase en bij het grootbrengen van de jongen maar is ook zichtbaar aan het nagenoeg verdwijnen van ostentatieve gedragingen, zoals baltsvluchten en langdurige roepduetten, voorafgaande aan de eileg. Bovendien is er bij ieder broedpaar afzonderlijk sprake van een zekere coherentie tussen de besproken gedragseigenschappen en het voortplantingssucces. Juist op plaatsen waar weinig prooien worden aangevoerd laten zowel broeddrift als waakzaamheid en agressie van de oudervogels tegen mogelijke gevaren dikwijls te wensen over en ligt het aantal grootgebrachte jongen meestal onder het gemiddelde. Vergelijkbare conclusies, maar dan voorzien van een statistische onderbouwing,

trokken Sergio & Bogliani (2001) die in het noorden van Italië de nestverdediging door volwassen Boomvalken bestudeerden. Zij kwantificeerden de mate van agressie tegen mensen en daaruit kwamen grote individuele verschillen naar voren. Vrouwtjes die consequent feller van leer trokken, vertoonden een grotere broeddrift en brachten meer jongen groot dan minder fanatieke soortgenoten. Daarnaast werd onderzocht in hoeverre agressief gedrag de activiteiten van (ei)predatoren beïnvloedde door op verschillende afstanden van een boomvalkennest kunstmatige bouwsels met kwarteleieren te plaatsen. Hieruit bleek het percentage gepredeerde kunstnesten een significant positief verband te vertonen met de afstand tot de broedplaats en negatief te correleren met de intensiteit van de nestverdediging. Dit experiment leert dat agressie efficiënt kan zijn bij het op afstand houden van mogelijke roofvijanden, in dit geval vooral kraaien.

Onopgehelderd blijft echter de vraag of de felheid waarmee volwassen Boomvalken predatoren te lijf gaan inderdaad een bepalende factor is bij het aantal jongen dat wordt grootgebracht of dat agressie gepaard gaat met een hogere productiviteit. Dit laatste werd namelijk aangetoond bij Smellekens *Falco columbarius* waarvan de broedselgrootte werd gemanipuleerd (Wiklund 1990). Oorzaak en gevolg zijn bij dit soort kwesties dus lastig te ontrafelen. Buiten kijf staat echter dat de prestaties die de Boomvalken leveren per paar uiteenlopen en ook bestaan er verschillen in broedsucces tussen jaren. Dat de hoge predatiegraad bij de bestudeerde nesten in 2009 samenviel met een dieptepunt in de voedselvoorziening zal dan ook geen coïncidentie zijn geweest. Predatie kan zodoende eerder als een bijkomend effect dan als een verklaring van de huidige malaise onder de regionale boomvalkenpopulatie worden gezien.

De laconieke houding van de jonge Boomvalk tegenover de Havik bij de waarneming waarmee het artikel begon past in dit plaatje. Het afwerende gedrag van volwassen vogels dat op ongewenste indringers is gericht dient niet alleen om hun nakomelingen lichamelijk te beschermen. Het is ook bedoeld om de jongen op mogelijke gevaren te wijzen. Zelf heb ik diverse malen ondervonden dat de sterkte van de vocale reactie van de adulte valken op mijn aanwezigheid omgekeerd evenredig was met de afstand waarop de jongen zich van de observatieplek bevonden. Als de ouders echter onvoldoende alarmeren en nalaten een vijandbeeld bij hun kroost in te prenten zullen de jongen predatoren niet als een gevaar beschouwen en er evenmin voor vluchten.

Summary

Potter H. 2010. The decline of the Hobby *Falco subbuteo* in western Noord-Brabant: what factors are responsible? De Takkeling 18: 138-147.

In 2009, three out of five Hobby nests in a study plot in the SW-Netherlands near Roosendaal were (partially or completely) depredated. Goshawk and Buzzard were suspected in two cases, in another instance the capture of the only fledgling of a Hobby nests in a hedgerow with *Quercus robur* was witnessed from nearby. The fledgling, nor the adult female, had shown any response as to the approach of the Goshawk; the latter started alarm-calling and dive-bombing only after the Goshawk flew away with the victim.

In this part of The Netherlands (87,000 ha), as elsewhere, the Hobby seriously declined as a breeding bird; in the mid-1990s still 30-35 pairs had been recorded. This decline was evident throughout the region, although it started on the breeding grounds on sandy soil and later engulfed the territories situated on clay (the latter regio had been colonised at a later date than the Pleistocene region). In synchrony with the decline, clutch and brood size declined, egg laying was delayed and an increasing number of pairs refrained from laying. Nowadays, some territories have been deserted, but many others still hold single, often male, Hobbies. The present local population is estimated at 10 pairs.

Neither predation nor food shortage is thought to have played a key role in the decline. Rather, a change in behaviour has been noted throughout the nesting cycle, in which many parents gradually have lost their vigour in nest defense. This change in behaviour may have made the species more prone to predation.

Literatuur

- Potters H. 2001. Niet Havik maar voedselgebrek nekt Boomvalken op West-Brabantse zandgronden. Werkgroep Roofvogels Nederland, Steunpunt Brabant. Jaarverslag 2001: 25-35.
- Sergio F. & Bogliani G. 2001. Nest defense as parental care in the Northern Hobby *Falco subbuteo*. Auk 118: 1047-1052.
- Wiklund C.G. 1990. Offspring protection by Merlin *Falco columbarius* females: the importance of brood size and expected offspring survival for defense of young. Behav. Ecol. Sociobiol. 26: 217-223.

Adres: Robijndijk 42, 4706 LW Roosendaal.

Smelleken *Falco columbarius* vangt libellen

Sake de Vlas

De afgelopen zes weken ben ik bezig geweest met het opzetten van een artikelenbibliotheek voor onze website en wat opviel: geen enkel artikel in De Takkeling ging over het Smelleken *Falco columbarius*. Daar wordt nu dus verandering in gebracht, want het is een leuk valkje.

De eerste echt goede waarneming van een Smelleken was in Zweden, Falsterbo, waar ik samen met vogelmaat Kees een week was. Citaat uit het verslag van dinsdag 9 oktober 2001, als we in de middag op de zuidpunt van de golfbaan staan. Voor de kust ligt in westelijke en zuidelijke richting een lage zandwal.

“Kees heeft wel een jagend mannetje Smelleken waargenomen. Even later komt het valkje terug en kan ik het ook nog bewonderen. Eerst jaagt het achter een mees aan maar dat mislukt. Dan begint het watervogels aan de overkant van het water te jennen en jaagt tot slot een konijn uit pure verveling terug in het hol.”

Je moet dan wel bedenken dat een smellekenman een spanwijdte heeft van rond de 60 cm en een gewicht van rond de 170 gram. Het konijn was aan de maat en zal zeker een paar kilogram geweest zijn. Met andere woorden: het was pure verveling of frustratie dat hij de mees niet geslagen had en daarom maar eens flink aan het pesten ging op alles wat bewoog.

Dit jaar waren we weer een week in Zuid Zweden en nu kwamen we een smellekenvrouw tegen, maar er was iets vreemds aan de hand: er werd gejaagd op libellen. Precieze plaats en datum: aan de zuidkant van het Vombsjön waar een kanaaltje onder de weg doorloopt, op 19 september 2009.

De zon stond tegenover ons in het zuidwesten. Het Smelleken zat aan de overkant van het kanaaltje op een weidepaal. De zon stond tegenover ons richting zuidwest en het Smelleken zat aan de overkant van het kanaaltje op een weidepaal. Uiteindelijk is het gelukt een paar redelijke foto's te maken door de telescoop van Kees en met mijn Coolpix 990 (ook wel digiscoping genoemd). Bij thuiskomst en met een normaal beeldscherm van een pc bleek waarom het Smelleken op libellen aan het jagen was: het had een misvormde ondersnavel. Aangeboren, trauma, iets anders? Wie zal het zeggen. Ik denk niet dat dit Smelleken met goed fatsoen een zangvogel kon openleggen en eten. Zij zal gedoemd zijn geweest om libellen te vangen en die zijn dun gezaaid in de Zweedse winters. Ook als ze naar het zuiden trekt, wat gebruikelijk is, de zangvogels achterna. Haar lot zal bezegeld zijn; daar zijn immers ook geen libellen in de winter. Insecten, waaronder libellen, maken een bescheiden deel uit van het voedsel van het Smelleken (zie Génsbøl, Veldgids Roofvogels), maar ik denk dat dit vrouwtje niet veel anders kon verorberen.

Het bewuste Smelleken bezig met de ontmanteling van een libel, Vombsjön, Zuid-Zweden, 19 september 2009 (Kees Bakker/Sake de Vlas, Swarovski AT 80 /Nikon Coolpix 990). *Merlin dismembering a dragonfly, southern Sweden, 19 September 2009.*

Summary

Vlas S. de. 2010. Merlin *Falco columbarius* capturing dragonflies. De Takkeling 18: 148-149.

During a visit to southern Sweden, a Merlin was observed capturing and eating dragonflies, on 19 September 2009. After checking the photographs, it turned out that the lower mandible of this female bird was malformed, presumably the reason why she would have been unable to dismember vertebrate prey, and hence was obliged to capture soft-bodied invertebrates.

Adres: Heiakkers 3, 9473 TN Eext, info@werkgroeproofvogels.nl

Tweede legsel van Torenvalk *Falco tinnunculus*?

Jannes Santing

In 2007 viel de eerste eileg in de torenvalkenkast aan de Oude Dijk bij Exloo (Drenthe) op 16 maart, acht dagen eerder dan alle andere. Het vrouwtje produceerde 6 eieren. De 4 jongen ringde ik; 2 eieren waren gulp. Drie jongen zag ik later op en bij de nestkast. Tot zover alles normaal, afgezien van de vroege start. Tot mijn verbazing werd er hetzelfde jaar opnieuw in deze kast gebroed; het eerste ei van dit legsel viel op 28 mei; later ringde ik er 3 jongen die alle uitvlogen.

Uiteraard weet ik niet of het tweede legsel door hetzelfde paar is geproduceerd. Het is mogelijk, gezien de verstreken tijd tussen eerste en (mogelijk) tweede broedsel, maar krap aan. Mocht het om dezelfde vogels gaan, dan is de kans groot dat het mannetje nog de uitgevlogen jongen moest voederen terwijl zijn partner alweer op eieren zat.

In de gematigde klimaatzone zijn, voor zover bekend, niet eerder tweede legsels geconstateerd. Dat ligt anders in Zuid-Europa. In Centraal-Spanje maakten 3 van 11 paren een tweede legsel. De dichtstbijzijnde nesten lagen hier op 1.5-2.5 km afstand, en dat maakt een echt tweede legsel aannemelijk (ook bij deze paren bleef individuele herkenning achterwege). Net als in mijn geval behoorden de vrouwtjes die een tweede legsel begonnen tot de allervroegste (Fargallo *et al.* 1996). In Drenthe startte het vrouwtje al op 16 maart met de eileg, veel vroeger dan het daaropvolgende paar. Een andere bijkomstigheid was dat 2007 een behoorlijk goed veldmuizenjaar was, ook in Drenthe (Bijlsma 2008). Dat zal zeker hebben geholpen.

Santing J. 2010. Second clutch in Kestrel *Falco tinnunculus*? De Takkeling 18: 150.

In 2007, a female in the Dutch province of Drenthe started a clutch on 16 March (8 days earlier than the next laying in this region), producing 6 eggs of which 4 hatched and fledged. In the same nestbox, a second clutch was started on 28 May, of which 3 eggs fledged. The identity of the pair was not known. 2007 was a rather good vole *Microtus arvalis* year.

Literatuur

- Bijlsma R.G. 2008. Trends en broedresultaten van roofvogels in Nederland in 2007. De Takkeling 16: 8-55.
- Fargallo J.A., Blanco G. & Soto-Largo E. 1996. Possible second clutches in a Mediterranean montane population of the Eurasian Kestrel (*Falco tinnunculus*). J. Raptor Res. 30: 70-73.

Adres: De Gloep 2, 7875 AJ Exloo.

Opnieuw een dwerglegsel én een compleet dwergvervolglegsel bij een Torenvalk *Falco tinnunculus* in het Lauwersmeer

Albert Raven, Bernd Riedstra & Cor Dijkstra

Tijdens nestcontroles van de torenvalkenpopulatie in het Lauwersmeer vonden we in het voorjaar van 2008 in een nestkast vlak bij Oostmahorn (NO-Friesland) twee opmerkelijke torenvalkeneitjes. Deze eitjes waren beduidend kleiner dan de eieren die normaal gesproken door deze soort worden gelegd. Het eerste ei was al aanzienlijk kleiner dan gemiddeld, het tweede gelegde ei was zelfs nog kleiner. Vondsten van dwergeieren zijn zeldzaam, laat staan van gehele dwerglegsels (Riedstra 2007). Bij de kast werd een paartje adulte torenvalken waargenomen. Het was de vraag of het complete legsel van dit paar uit dwergeitjes zou bestaan. De eitjes werden gemerkt, gemeten en teruggelegd. Bij de volgende inspectie, twee dagen later – torenvalken leggen om de dag een ei - bleek dat er een derde ei was bijgelegd. Deze was zowaar nog kleiner dan de eerste twee (Foto 1, Tabel 1).

Nieuwsgierig of er nog meer dwergeieren zouden worden gelegd, werd het nest twee dagen later weer bezocht. Bij deze inspectie werden slechts de eerste twee gelegde eieren aangetroffen en was het derde ei verdwenen. Het is goed mogelijk dat er een vierde ei is geweest dat ook is verdwenen, maar omdat er (a) in elk geval één ei was verdwenen, (b) er geen nieuw ei werd aangetroffen, en (c) omdat zo vroeg in het seizoen volledige legsels bestaande uit 3 eieren nooit werden aangetroffen, is het moeilijk te zeggen of het hier wel om een volledig legsel ging. We waren benieuwd of dit dwerglegsel een uitzondering was voor dit paartje. Daarom werden de resterende eitjes verwijderd en meegenomen voor nader onderzoek, in de hoop dat het paar een nieuwe poging zou wagen (gezien de vroege mislukking niet onmogelijk). Dwergeieren leveren overigens nooit levensvatbare nakomelingen op, als er al ontwikkeling plaatsvindt omdat dwergeieren veelal geen dooier hebben (Romanoff & Romanoff 1949). Dit laatste bleek ook het geval te zijn in de verwijderde eieren. Achttien dagen na het verwijderen van het eerste legsel is het paartje inderdaad met een nieuw legsel in deze kast begonnen, wederom bestaande uit dwergeitjes. Dit keer omvatte het legsel vijf eitjes (Foto 2).

Van de eieren van beide legsels werden lengte en breedte gemeten (Tabel 1). Hiermee kan via de formule van Hoyt (1979) het volume worden berekend: $Volume = lengte \times breedte^2 \times 0.51$. Met het volume kan worden bepaald of het inderdaad om dwergeieren gaat. Een ei wordt namelijk als dwergei beschouwd als het volume 75% of minder is van de gemiddelde eigrootte in het legsel (Koenig 1980, Crick 1995). Omdat beide legsels uitsluitend uit kleine eieren bestonden, is deze definitie in ons geval niet toepasbaar. Daarom hebben we deze legsels vergeleken met het gemiddelde eivolume van de populatie Torenvalken in het Lauwersmeergebied. Een gemiddeld ei heeft daar een volume van 20.19 cm³. Het grootste ei van de twee dwerglegsels was 13.3 cm³

(Bijlage 1), ofwel 65.8% van het populatiegemiddelde. Er kan van beide legfels dus echt worden gezegd dat het om dwergeieren gaat. Het tweede legsel met dwergeieren werd ook mee genomen om het vrouwtje de moeite van het overbodige broeden te besparen. Deze eieren bevatten evenmin dooiermateriaal, alleen een klein propje weefsel, lijkend op een gedroogd druppeltje bloed.

Foto 1. De drie dwerg eitjes van het eerste torenvalklegsel gevonden in het Lauwersmeer in 2008. De nummers geven de volgorde aan waarin de eieren zijn gelegd. De eerste twee eieren werden op volgorde gebracht aan de hand van de rode glans op het moment van vinden. Vers gelegde eieren hebben een wat rodere gloed over de achtergrondpigmentatie, hetgeen slechts goed zichtbaar is wanneer men de eieren in de hand heeft. Het is echter niet zo dat ei 2 langzamerhand haar rode achtergrond verliest zodat deze op ei 1 gaat lijken (Albert Raven). *The three dwarf eggs of the first Kestrel clutch found in the Lauwersmeer in 2008. The numerals indicate laying sequence. The sequence of the first two eggs was determined on the basis of the pigmentation of freshly laid eggs, which shows a reddish glow on top of the background pigmentation in the most recently laid egg (only visible when handling the eggs). However, egg 2 in this clutch will not, after losing this sheen, end up looking like egg 1.*

De betreffende nestkast was in het voorjaar van 2007 geplaatst en was dat jaar meteen bezet door een paartje Torenvalken, dat vervolgens een broedsel met zes jongen grootbracht. In 2006 werd in hetzelfde gebied, bij Oostmahorn, ook een dwerglegsel gevonden bij Torenvalken (Riedstra 2007). Het is goed mogelijk dat het hier hetzelfde paartje, of in ieder geval hetzelfde vrouwtje, betrof. We besloten het vrouwtje te vangen om te kijken of er wellicht iets afwijkends was waar te nemen dat zou kunnen verklaren waarom zij dwerg eitjes produceerde. Nadat het tweede legsel compleet was en het vrouwtje zat te broeden, werd ze op de kast gevangen (Foto 3). Het bleek om een als nestjong geringde vrouw te gaan (geringd juni 2003 te Oosterlittens, ZW-Friesland) in een nest met nog vijf pullen. Met een leeftijd van vijf jaar is het niet een bijzonder oud vrouwtje. Haar conditie was goed en er waren geen bijzondere uiterlijke kenmerken die in verband konden worden gebracht met het produceren van dwerg eitjes. Na haar gemeten en gewogen te hebben, is ze weer vrij gelaten. In 2009 werden zij noch een nieuw dwerglegsel aangetroffen.

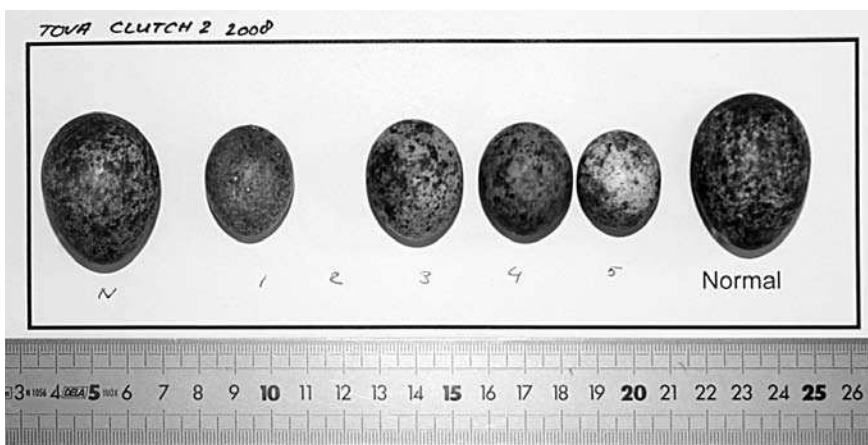

Foto 2. Het tweede torenvalkelegsel met dwerg eitjes in het Lauwersmeer in 2008. De nummers geven de volgorde van leggen aan. De twee buitenste eieren 'N' en 'Normal' zijn torenvalkeieren van gemiddelde grootte. Ei 2 was onherstelbaar beschadigd tijdens transport (Bernd Riedstra). *The second Kestrel clutch with dwarf eggs in the Lauwersmeer in 2008. Numerals indicate laying order; 'N' and 'Normal' are average-sized Kestrel eggs. Egg 2 was badly damaged during transportation.*

Dwerg eitjes komen niet vaak voor, maar ongewoon zijn ze ook niet. Het kleinste ei onder de dwerg eieren van onze Torenvalk in 2008 had een volume van 4.74 cm^3 . Dat is nóg kleiner dan het tot nu toe kleinste ei ooit van een Torenvalk gevonden, namelijk $28.5 \times 22.0 \text{ mm}$ (7.03 cm^3), overigens ook in het Lauwersmeergebied (Riedstra 2007). Er zijn veel meldingen bekend bij verschillende vogelsoorten waarbij een of twee eieren in een legsel een dwerg ei zijn. Echter, complete legsels van dwerg eieren komen niet vaak voor (Riedstra 2007). De oorzaak van de productie van dwerg eieren

is onbekend. De meest voor de hand liggende oorzaak is een afwijking aan het reproductiesysteem van het vrouwtje. Dit is in veel gevallen tijdelijk (waardoor slechts een of twee eieren in een legsel afwijken), maar bij een langdurende afwijking kunnen hele legfels uit dwerg-eieren bestaan.

Foto 3. Het volwassen vrouwtje Torenvalk, in haar zesde kalenderjaar, producent van de dwerg-legfels en gevangen op 10 juni 2008 (Albert Raven). *The adult female Kestrel, responsible for the dwarf clutches, in her sixth calendar-year, captured on 10 June 2008.*

Summary

Raven A., Riedstra B. & Dijkstra C. 2010. Two more dwarf clutches of a Kestrel *Falco tinnunculus* in the Lauwersmeer. *De Takkeling* 18: 151-155.

In the same region in the northern Netherlands, where in 2006 a Kestrel pair was found incubating a dwarf clutch (Riedstra 2007), two more dwarf clutches were recorded in 2008. The first was found during laying (3 eggs found, but probably 4 laid before the clutch failed), the second consisting of 5 dwarf eggs and considered to have been a repeat laying of the same female (starting 18 days after the failed clutch had been removed). The largest egg (13.3 cm³) among both clutches still measured only 65.8% of the volume of the average egg for this Kestrel population (20.19 cm³). The smallest

egg had a volume of 4.74 cm³, smaller than ever recorded in The Netherlands. Both clutches were collected; none of the eggs contained a yolk. The female was captured and found to be in good condition without showing external deviations. She was in her 6th calendar-year, ringed as a nestling in 2003.

Literatuur

- Crick H.Q.P. 1995. The strange case of the Whistling Oofoo. What are runt eggs? *British Birds* 88: 169-180.
- Hoyt D.F. 1979. Practical measures of estimating volume and fresh weight of bird eggs. *Auk* 96: 73-77.
- Koenig W.D. 1980. The determination of runt eggs in birds. *Wilson Bulletin* 92:103-107.
- Riedstra B. & Dijkstra C. 2007. Een dwerglegsel bij de Torenvalk *Falco tinnunculus*. *De Takkeling* 15: 135-141.
- Romanoff A.L. & Romanoff A.J. 1949. *The avian egg*. John Wiley & Sons Inc., New York.

Adres: Rijksuniversiteit Groningen, Basiseenheid gedragsbiologie, Postbus 14, 9750 AA Haren, B.J.Riedstra@rug.nl

Bijlage 1. Lengte en breedte van de dwergeitjes van de torenvalklegsels (met resp. 3 en 5 eieren) in het Lauwersmeer in 2008. Volumes werden berekend met de formule van Hoyt (zie tekst). Het gemiddelde volume van een torenvalkei is berekend op basis van 130 eieren in legsels van Torenvalken in het Lauwersmeer in 2008 (Albert Raven). *Length and width of dwarf eggs in two clutches (with respectively 3 and 5 eggs) of a Kestrel in the Lauwersmeer in 2008. Volumes are calculated using the formula of Hoyt (1979). The average volume of Kestrel eggs was calculated for 130 eggs in clutches in the Lauwersmeer in 2008 (Albert Raven unpubl.)*.

Legsel <i>Clutch</i>	Lengte (mm) <i>Length</i>	Breedte (mm) <i>Width</i>	Volume (cm ³) <i>Volume</i>	% van gemiddelde <i>% of average</i>
Eerste legsel <i>First clutch</i>				
1	35.29	27.18	13.30	65.8
2	32.62	25.93	11.19	55.4
3	24.27	19.56	4.74	23.5
Tweede legsel <i>Second clutch</i>				
1	30.61	24.24	9.17	45.4
2	30.56	23.77	8.81	43.6
3	33.09	26.33	11.70	57.9
4	31.10	25.54	10.35	51.2
5	27.15	22.82	7.21	35.7
Gemiddeld <i>Average</i>				
	39.80	31.50	20.19	100.0

Over prooien en prooiresten...

Dick Dekker

Naar aanleiding van mijn verhaal over grote prooien van Slechtvalken (Dekker 2009a), schreef Rob Bijlsma het volgende: “Otto Uttendörfer en medewerkers (Neue Ergebnisse über die Ernährung der Greifvögel und Eulen) verzamelden 6410 prooien bij 221 nesten van de Slechtvalk, daaronder geen enkele gans. Wel zaten er Rot- en Brandganzen onder prooien die weg van het nest werden gevonden (winter?). In de lijst van prooien over de gehele wereld noemt hij Grauwe Gans, Kolgans, Rietgans, Rotgans, Roodhalsgans en Brandgans.”

Een meer recente lijst bevat 1365 slechtvalkprooien die werden verzameld bij de Zwolse elektriciteitscentrale; deze bestond voor 68% uit duiven en spreuwen (van Dijk 2000). Ook hier ontbraken ganzen. Een aantal kortere lijsten werd gepubliceerd door onderzoekers in andere steden, in polders en op de Waddeneilanden. Het verzamelen van plukresten en het uitpluizen van braakballen zit veel roofvogelaars blijkbaar in het bloed. Ik ben daar altijd te lui voor geweest en heb mij in plaats daarvan toegelegd op het vergaren van gegevens over de jachtwijze van Slechtvalken (Dekker & Ferwerda 2008; Dekker 2009b). In de luwte van een schuurtje staan of in een geparkeerde auto zitten, de verrekijker in de aanslag, lag meer in mijn contemplatieve aard. En dan maar wachten, desnoods urenlang, tot een valk eindelijk iets ging doen.

Naar mijn idee, is er een wezenlijk verschil tussen een lijst van prooien die men een valk heeft zien vangen en een lijst van *prooiresten* verzameld op een vaste plek waar een valk huist. In het open veld, ver van hun nest of roestplaats slaan valken ook prooien, vooral watervogels, die te zwaar zijn om weggedragen te worden (ook voor Haviken beschreven; zie Rutz 2003). Als wij die restanten dan vinden, kunnen we alleen maar raden naar de doodsoorzaak, hetgeen tot foutieve conclusies kan leiden, vooral als het om een gans gaat.

Onlangs werd ik door een correspondent geattendeerd op een website met een serie schitterende foto's van Slechtvalken, onder andere een eerstejaars valk die een gans aan het plukken was. Het commentaar was verwarrend; sommige kijkers die op de foto reageerden, veronderstelden dat het hier een “capture and kill” betrof, maar dat werd door anderen betwijfeld. Misschien was deze gans wel aangeschoten of tegen een hoogspanningsleiding gevlogen? Nadat de jonge valk zich rond gevreten had, kwam er een volwassen valk voor de camera. Blijkbaar was deze Slechtvalk niet vies van aas. Mij verbaast dat niet. Als nestjong eten valken dood vlees. Volwassen valken keren zonder aarzelen terug naar hun eigen tafelresten en benutten die van soortgenoten. Bovendien nemen ze elke kans waar een Sperwer, Smelleken of kiekendief van hun prooi te beroven. Hier in Canada zag ik een eerstejaars valk neerstrijken op het aangespoelde kadaver van een botulismeslachtoffer. Ook deze

'edele' valk is blijkbaar liever lui dan moe. Het bespaart energie en daar gaat het om in de natuur.

In september 2009 observeerde ik weer eens hoeveel moeite een jonge valk soms moet doen om zijn eigen kostje op te scharrelen. Langs de oevers van een groot ondiep meer, niet ver van mijn woonplaats Edmonton in centraal Alberta, lagen duizenden eenden. Er waren verschillende valken op af gekomen, alle eerstejaars vogels op doortrek. Aan snelheid mankeerde het ze niet, maar zodra ze een vliegende eend ingehaald hadden, plonsde die meteen het water in. Een smient klapte zo hard neer op een ondiepe plek dat hij een meter omhoog stuiterde. Toen een valk, die ik al meer dan een uur gevolgd had, eindelijk een (misschien geraakte) eend uit het water probeerde te vissen, werd hij meteen 'geassisteerd' door een Zilvermeeuw, die al zwemmend gewoon door bleef hakken terwijl de valk met hangende klauwen probeerde het slachtoffer te grijpen. Zo ging het minutenlang. Twee maal landde de valk even op een steen om daarna zijn pogingen te hervatten. De meeuw pikte gewoon door en de eend was tenslotte dood. Uiteindelijk kwam er een Witkoparend aanvliegen die de restanten zonder stoppen weggriste.

Na een lange rustperiode vloog de valk weg over het meer, laag over honderden zwemmende en duikende eenden. Plotseling begon hij te klimmen en greep een meeuw van onderen en van achteren. Kennelijk had die het gevaar niet zien aankomen. Met de meeuw in de klauwen zakte de valk steil omlaag om vlak boven de golven los te laten. De meeuw plonsde in het water. De valk steeg meteen weer op en zette in hoog tempo koers naar de verre overkant van het meer waar hij als een kogel schuin omlaag stootte. Daar had ik dan graag bij willen zijn. Na een halve eeuw in het veld en 490¹ geslagen prooien, altijd weer prachtig om te zien.

¹ Ongeveer 85% betrof steltlopers, eenden en meeuwen.

Summary

Dekker D. 2010. About prey and prey remains... De Takkeling 18: 156-158.

It is pointed out that any food studies based on prey remains collected at elevated plucking posts are inherently biased. For instance, geese are too heavy to be transported by Peregrines. Among 6410 prey items amassed by Uttendörfer (1952) and his coworkers at 211 nest sites, not a single goose was reported. Similarly, there were no geese among 1365 prey items of Peregrines collected at a Dutch powerplant (van Dijk 2000); here, the Peregrine diet consisted largely of pigeons and Starlings. Uttendörfer listed six species of geese among prey remains found away from nests, presumably largely found in winter. However, plucks found in the field can lead to false conclusions as to the assumed cause of death and the predator responsible for the kill. Furthermore, Peregrines are known to feed on carrion and kleptoparasitise smaller raptor species. A less biased way of learning what wild Peregrines kill, is by direct observation of their hunting. Of 490 prey seen to be captured by Peregrines in Canada, 85% were waterbirds; the largest birds killed were female Mallards (Dekker 2009). An anecdotal observation is provided about an immature Peregrine hunting ducks. After much effort, a downed duck was pirated by a Herring Gull, which in turn lost the duck to a Bald Eagle. After a rest, the same falcon grabbed a gull over water. Unable to carry the catch to dry land, the falcon jettisoned its prey.

Literatuur

- Dekker D. & Ferwerda A. 2008. Herfststrek en jachtgewoontes van de Slechtvalk in Noord-Fryslân Butendyks. *Twirre* 19: 2-10.
- Dekker D. 2009a. Rotgans *Branta bernicla* en Bergeend *Tadorna tadorna* als prooi van Slechtvalk *Falco peregrinus*. *De Takkeling* 18: 85-89.
- Dekker D. 2009b. Hunting tactics of Peregrines and other falcons. PhD thesis Wageningen University. Hancock House Publishers, Surrey, BC, Canada; Blayne, WA, USA.
- Rutz C. 2003. Assessing the breeding season diet of goshawks *Accipiter gentilis*: biases of plucking analysis quantified by means of continuous radio-monitoring. *J. Zool., Lond.* 259: 209-17.
- Uttendörfer O. 1952. Neue Ergebnisse über die Ernährung der Greifvögel und Eulen. Eugen Ulmer, Stuttgart.
- van Dijk J. 2000. Zwolse Slechtvalken op middelbare leeftijd. *Slechtvalk Nieuwsbrief* 6(2): 6-10.

Adres: 3819-112 A Street NW, Edmonton, Alberta, Canada T6J 1K4, ddekker1@telus.net

Slechtvalk *Falco peregrinus* jaagt (verjaagt?) Zwarte Kraaien *Corvus corone*

Dick Dekker

Met de speciale bedoeling Slechtvalken te zien jagen, spendeerde ik in februari 2009 drie weken aan de kust van Noord-Friesland. Vanaf de zeedijk bij de Paezemerlanden waren het wad en de aangrenzende kwelder goed te overzien en er huisde hier een volwassen wijfjesvalk. Meestal zat ze op een rijshoutpaaltje een paar honderd meter uit de kust of, bij winderig weer, op de teen van de lage dijk. Dan was alleen haar kop te zien boven het gras. Vanuit de geparkeerde auto hield ik haar onafgebroken in de kijker en het kon uren duren voor ze eindelijk iets ging doen. Eens maakte ze een zeer lange vlucht om een andere valk te verjagen, maar ze tolereerde een volwassen mannetje dat nu en dan ook op het toneel verscheen.

De meest interessante jachtvluchten die ik van begin tot eind kon volgen waren gericht op Zwarte Kraaien. Op drie ochtenden, tussen 8.45 en 10.00 uur, verliet de valk haar rustplaats en klom met snelle vleugelslagen tegen de harde wind in, totdat ze hoog boven het wad omdraaide en landwaarts een eenzame kraai achtervolgde. De eerste kraai dook op het laatste moment met aangelegde vleugels omlaag en verdween in kwelderruigte. Na enkele vergeefse pogingen de prooi alsnog uit de dekking te drijven, ging de valk in de nabijheid op een hekpaal zitten en vloog even later weg. In de tweede lange jachtvlucht, die op dezelfde manier begon, zocht de kraai tenslotte veiligheid in geboomte bij een boerderij in de polder. In het derde geval wist de achtervolgde kraai zes of zeven heftige stoten, op steeds lager niveau, te ontwijken totdat de valk haar aanval opgaf.

Toen ik het bovenstaande vertelde aan de ervaren valkenier Jan de Vries betwijfelde hij het of de valk de kraaien wel echt had willen vangen. "Misschien wilde zij ze alleen maar verjagen uit haar territorium? Anders had ze die kraai wel gepakt..." Ik was het daar niet mee eens. Wat ik gezien had, leken mij uiterst serieuze jachtvluchten. Toch is het bijzonder dat deze Slechtvalk, in een gebied waar het wemelt van de wadvogels, haar keus richtte op kraaien. Maar is dat niet begrijpelijk? Zij vormden een duidelijk en kwetsbaar mikpunt, hoog boven de open slikvelden, ver van hun normale biotoop en mogelijke dekking. Dit in scherpe tegenstelling met de massale verwarring die ontstaat als een valk laag koers zet naar de foeragerende wadvogels. Er gaan dan honderden steltlopers, meeuwen, eenden en ganzen tegelijk de lucht in en in verreweg de meeste gevallen grijpt de aanstormende valk mis. Zoals welbekend, zoekt een individuele prooivogel veiligheid in de groep, daarentegen trekt een enkeling de aandacht. Aansluitend op het idee dat deze valk de kraaien inderdaad als eetbare buit beschouwde is het feit dat de soort voorkomt op de meeste prooiligsten van Slechtvalken die in Nederland vergaard zijn (Bijlsma 1993, Klaassen 1996, Teunissen 1997, van Dijk 2000, Brandenburg & Riemersma 2002, Marcus 2005).

Jan de Vries vertelde mij ook dat kraaien zich met snavel en poten goed kunnen verdedigen maar dat een valk zelden een geslagen kraai los laat ondanks het feit dat

soortgenoten het slachtoffer te hulp komen. Ik ben twee maal op pad geweest met valkeniers die hun vogel speciaal afgericht hadden op kraaien. De meest recente uitnodiging, in februari 2009, kwam van Jan de Vries. Terwijl wij met de auto door de Friese polder reden, hield Jan zijn gehuifde valk op de vuist en toen hij op enige afstand twee kraaien op de grond zag zitten, trok hij snel de huif af en stak al rijdende zijn arm met de Slechtvalk uit het open raam. Bliksemsnel, zonder een moment van aarzelen, schoot de valk op zijn doel af. De kraaien vlogen bijtijds op, maar een van de twee werd fel achtervolgd, heen en weer langs een houten hek waaronder de bedreigde prooi dekking probeerde te vinden. Toen de tweede kraai tussenbeide kwam, draaide de valk om en veranderde van doel. De kraai werd tenslotte op de grond geslagen, tussen het hek en de rietkraag. Met zijn sterke snavel trachtte de valk de halsslagader of de zenuwbanen door te bijten en de kraai is dan vlug dood. Intussen was Jan op de vechtende vogels toegerend, ook om te voorkomen dat andere roofvogels, zoals Buizerd en Havik, zouden proberen de prooi over te nemen.

Het bovenstaande tafereel leek mij typerend voor een afgerichte valk, die op scherp staat en zijn prooi door dik en dun achtervolgt. Een wilde valk daarentegen wacht de beste kans af en begint meestal met aanvallen die niet erg serieus lijken. Een vogel die de dekking bereikt wordt al gauw alleen gelaten. Mijn vraag aan de lezers: Wie heeft ooit gezien dat een wilde Slechtvalk een Zwarte Kraai wist te grijpen, doden en plukken? En wat gebeurde er als andere kraaien het slachtoffer te hulp kwamen?

Literatuur

- Bijlsma R.G. 1993. Ecologische atlas van de Nederlandse roofvogels. Schuyt & Co., Haarlem.
- Brandenburg E. & Riemersma I. 2002. Winterterritoria van de Slechtvalk in de Greidhoeke. *Twirre* 13: 95-97.
- Klaassen R. 1996. Slechtvalken in de uiterwaarden. *Slechtvalk Nieuwsbrief* 2(1):4-5.
- Marcus P. 2005. Overwinterende Slechtvalken in Amsterdam en omgeving. *Slechtvalk Nieuwsbrief* 11(1):8-15.
- Teunissen B. 1997. Slechtvalken in de Akerdijkse Plassen. *Slechtvalk Nieuwsbrief* 3(1):4-5.
- van Dijk J. 2000. Zwolse Slechtvalken op middelbare leeftijd. *Slechtvalk Nieuwsbrief* 6(2): 6-10.

Adres: 3819 - 112 A Street NW, Edmonton, Alberta, Canada T6J 1K4, ddekker1@telus.net

Waarnemingen van roofvogels langs de Zwarte Zeekust van Roemenië in januari 2010

Gerard L. Ouweneel

Met als primair doel het tellen van de aanwezig geachte Roodhalsganzen *Branta ruficollis* verbleven vier Nederlandse vogelaars van 17 tot en met 22 januari 2010 in het Roemeense deel van de Dobrogea, de kuststreek van de Zwarte Zee. Waarschijnlijk als gevolg van de voor de streek ongewoon strenge winterse omstandigheden, ontbraken de ganzen, hetgeen trouwens gold voor bijna alle watervogels. Opmerkelijk waren de vrijwel dagelijks waargenomen Bruine Kiekendieven en een kennelijke cold-rush van Blauwe Kiekendieven.

In de veertig jaar dat auteur in de ten zuiden van de Donaudelta liggende Dobrogea komt, veranderde er veel. Rond 1970 bestond het gebied voornamelijk uit tarweakkers, met hier en daar stepperelicten. De langs de kust liggende lagunes hadden toen open verbindingen met de Zwarte Zee, hetgeen resulteerde in een brak milieu. De veranderingen voltrokken zich vooral ná 1990. De openingen naar de Zwarte Zee werden gedicht, waardoor de lagunes verzoetten. Langs de oevers verzeen centra voor sportvissers en er kwamen hoogspanningsleidingen, windturbineparken en nieuwe wegen. Door de introductie van maïs en druiven, nam het tarweareaal af.

Tijdens ons verblijf verliep als gevolg van het strenge winterweer het transport moeizaam. Er waren dagen met onophoudelijke sneeuwval, op één dag zo hevig dat wij er niet op uit konden. De harde, direct over de Zwarte Zee aanjagende, oostenwind woei de sneeuw op tot hoge duinen, die wegen blokkeerden. Overdag kwam de temperatuur niet hoger dan minus tien. De lagunes waren geheel bevroren.

Over de winterspreiding van Bruine Kiekendieven langs de westoever van de Zwarte Zee zijn de bronnen niet eensluidend: Bulgarije of de Dobrogea annex Donaudelta? Recente gepubliceerde overzichten indiceren dat nog noordelijker wordt overwinterd, tot op De Krim (Beaman *et al.* 1998, Ferguson-Lees *et al.* 2001). Roberts (2000) schrijft voor Roemenië 'some winter' en voorts 'some evidence that the population in winter seems largely to be made of juveniles'.

Recente publicaties gingen in op het wintervoorkomen van Bruine Kiekendieven in Nederland in heden en verleden. Met uitzondering van Zeeuws-Vlaanderen is de soort thans een zeldzame wintervogel in ons land. Driekwart eeuw geleden was dat anders. De verandering in status als wintervogel voltrok zich vanaf rond 1950, waarbij mogelijk het verdwijnen van de dynamische zilte milieus langs de voormalige Zuiderzee en in de Delta een rol speelde (Castelijns & Castelijns 2008, Ouweneel *et al.* 2010). Ook in de kustlagunes van de Dobrogea is verzoeting gaande, reden waarom wij de Bruine Kiekendieven extra aandacht gaven. Wij kregen de soort op drie van de vier velddagen te zien, met in totaal 11 individuen. Daarbij verbleven 6 exemplaren op één locatie, gelegen langs de zuidelijke Donau-arm bij Bestepe. Deze vogels vlogen (of vielen daar in) op 21 januari bij schemer boven een rietareaal. Kennelijk betrof het

een slaappleats. Bij deze vogels bevond zich een adult wijfje en twee, waarschijnlijk derdejaars, mannen. Op 22 januari zagen wij bij Histria kort achter elkaar 3 nog niet geheel uitgekleurde mannetjes. Alle waargenomen Bruine Kieken vlogen boven of in de nabijheid van forse rietvelden langs de lagunes, waarbij de vogels de indruk wekten plaatsgebonden te zijn, en niet op doortocht.

Dat laatste gold niet voor de op alle velddagen waargenomen Blauwe Kiekendieven. Op eentje na, een adulte vrouw, waren het evident passanten, met op 20 januari 12 exemplaren en de volgende dag nog eens 10. Bij de in totaal 33 waargenomen individuen waren 17 mannen. Vanaf de twee noord-zuid door de Dobrogea lopende kustwegen konden wij zien hoe de Blauwe Kiekendieven over het besneeuwde golvende akkerland strak zuidwaarts trokken, steeds individueel, met op 20 januari rond het middaguur 3 mannetjes binnen 20 minuten.

Van de in totaal 99 getelde Buizerds, telden wij er 42 op 22 januari. Hierbij 27 exemplaren in los troepverband, cirkelend en daarna hoog afzeilend in zuidwaartse richting. Aannemelijk was dat zowel de Blauwe Kiekendieven als Buizerds zich verplaatsten onder invloed van de winterse omstandigheden met zware sneeuwval. Dat ging ook op voor tenminste 2 van de waargenomen Smellekens. De andere waargenomen roofvogelsoorten leken plaatsgebonden. De Arendbuizerds verrasten ons. Roberts (2000) noemt deze zeldzame broedvogel van uitsluitend de Dobrogea een standvogel.

Tabel 1. Waargenomen roofvogels in de Dobrogea in Roemenië op 18-22 januari 2010. *Birds of prey observed in the Dobrogea, Romania, during 18–22 January 2010.*

Soort <i>Species</i>	Aantal waargenomen <i>Number observed</i>	Aantal observatiedagen <i>N. observation days</i>
Zeearend <i>Haliaeetus albicilla</i>	3	1
Bruine Kiekendief <i>Circus aeruginosus</i>	11	3
Blauwe Kiekendief <i>C. cyaneus</i>	33	4
Sperwer <i>Accipiter nisus</i>	10	4
Buizerd <i>Buteo buteo</i>	99	4
Ruigpootbuizerd <i>B. lagopus</i>	11	3
Arendbuizerd <i>B. rufinus</i>	3	2
Torenvalk <i>Falco tinnunculus</i>	16	4
Smelleken <i>F. columbarius</i>	4	3

Summary

Ouweneel G.L. 2010. Raptors observed in the Dobrogea, Romania, in January 2010. De Takkeling 18: 161-163.

During 18-22 January 2010, nine raptor species were observed in the coastal zone of the Romanian Dobrogea. During this short stay, the weather was dominated by low temperatures (maximum temperature -10°C) and heavy snowfall. As the coastal lagoons nowadays held fresh water, they were completely frozen over. Consequently, waterbirds were absent.

During four days of fieldwork 11 Marsh Harriers *Circus aeruginosus* were observed. In late afternoon of 21 January, six birds - with at least one adult female and two subadult males - entered a roost in a large reedbed near Bestepe along the southern coast of the delta. On 22 January, three subadult males were seen near Histria, probably also in the vicinity of a roost. All Marsh Harriers behaved as resident birds.

Hen Harriers *Circus cyaneus* (33 birds on 4 days, of which 17 males; 3 males passed Histria in 20 minutes on 20 January) and Buzzards *Buteo buteo* (the majority of 99 birds, among which a flock of 22 birds near Sinoe on 20 January) showed distinct southward displacements, presumably cold rushes in anticipation of the severe winter conditions and heavy snowfall.

Other raptors seen involved White-tailed Eagles (3), Sparrowhawks (10), Rough-legged Buzzards (11), Long-legged Buzzards (3), Kestrels (16) and Merlins (4).

Literatuur

- Beaman M. & Madge S. 1998. The Handbook of Bird Identification for Europe and the Western Palearctic. Christopher Helm, Londen.
- Castelijns H. & Castelijns W. 2008. Het overwinteren van de Bruine Kiekendief in Zeeland. *Limosa*: 81: 41-49.
- Ferguson-Lees J. & Christie D. 2001. Raptors of the world. Christopher Helm, Londen.
- Ouweneel G.L., Nap J. & Bijlsma R.G. 2010. Overwintering van Bruine Kiekendieven *Circus aeruginosus* in de IJsseldelta tussen 1925 en 2007. *De Takkeling* 18: 45-60.
- Roberts J. 2000. Romania. A bird watching and wildlife guide. Burton Expeditions, Burton.

Adres: Lijster 17, 3299 BT Maasdam, glo@xs4all.nl

Oproepen en mededelingen

Zeearenden in opmars

Zonder onmiddellijk in een halleluja-stemming te vervallen is de sprong van één naar drie broedparen van de Zeearend in 2010 een mooi vervolg op de openingszet van het paar in de Oostvaardersplassen. De nieuwe vestigingen liggen in het Lauwersmeer en op het Vogeleiland (in het Zwarte Meer). De vogels van het Lauwersmeer zijn ongeringd. Al in 2009 werden deze betrappt op nestbouw, maar pas nadat de jonge man in de nazomer van 2009 was vervangen door een oudere man vloog het adrenalinegehalte van de waarnemers omhoog. En jawel, het volwassen vrouwtje zat op 29 maart 2010 stevig te broeden op haar grote nest. Helaas mislukte deze broedpoging in de eifase (Staatsbosbeheer, Romke Kleefstra). Ook het paar op het Vogeleiland bouwde een nest, ging tot broeden over en mislukte vervolgens (Ruben Kluit, Natuurmonumenten). Deze vogels zijn geringd en komen uit Noord-Duitsland. De zware jongens van de Oostvaardersplassen wisten wel weer een jong groot te brengen; meer hierover in de volgende Takkeling. Het nest van dit paar kreeg een opdoffer tijdens een zware windval, maar hangt nog in de boom. Gelukkig was het jong toen al uitgevlogen (Leo Smits, Staatsbosbeheer).

WRN-filmpje en –interviews uit de oude doos

Op de site van Maria Quist, www.troostvogels.nl, zijn een aantal filmpjes geplaatst uit de hoogtijdagen van de WRN toen Maria de scepter zwaaide. Daaronder de eerste film die de WRN maakte (Roofvogels van dichtbij), speciaal voor kinderen maar tevens geschikt voor iedereen die wil weten hoe het veldwerk van roofvogelaars eruit ziet. Verder interviews en andere opnames uit de tijd dat Maria een fanatieke strijd voerde tegen roofvogelvervolging. Het is goed dat deze filmpjes nu beschikbaar zijn: een herinnering aan wat was, een aansporing om niet op te geven (zie hieronder, voor de activiteiten op dit vlak in Friesland, de provincie waar legale en illegale vervolging van predatoren met verve door lokale politici en weidevogelbeschermers wordt uitgedragen).

www.roofvogelsinbeeld.nl

Het zal niemand zijn ontgaan dat er in Friesland alleen al in de eerste helft van 2010 meer dan 100 roofvogels illegaal zijn gedood. Dit is naar buiten gebracht door de Friese Milieufederatie, die via bovenstaande website niet alleen objectieve informatie over roofvogels uitdraagt maar ook gevallen van roofvogelinzamelt. De conclusie dat weidevogelbeschermers in die vernietiging van roofvogels een grote rol spelen, is natuurlijk niet nieuw voor wie al wat langer De Takkeling leest. De bewijzen worden steeds duidelijker. Het is goed dat er ook binnen Friesland rumoer ontstaat. Het kan niet zo zijn dat een beperkte groep mensen, tegen beter weten in, gaat uitmaken welke dieren in Friesland gewenst zijn, en welke niet. Of, zoals Annemarie van Gelder het als reactie in de Leeuwarder Courant van 8 juli 2010 zei: ‘Mensen die beweren dat ze doden om de natuur te beschermen, zijn uitsluitend voor

hun eigen lol en logica bezig. Kom op tegen deze mensen. Ze zijn gevaarlijker dan alle roofvogels bij elkaar.'

Medewerker gezocht voor de WRN-winkel

In september gaat Annet Knol stoppen met haar werk voor de WRN-winkel. Na drie jaar pakjes versturen en geregeld opdraven bij stands vindt ze het tijd worden voor iets anders. In die tijd heeft ze zich bovendien actief bemoeid met de samenstelling van het assortiment. Al het werk binnen de WRN wordt gedaan door vrijwilligers. We zijn immers een onafhankelijke stichting die geen subsidies ontvangt (en ook niet wil ontvangen). Hartelijk dank, Annet, voor je koeliewerk en positieve inbreng.

Haar vertrek vraagt echter een nieuwe medewerker. Wie voelt zich geroepen? Het werk behelst het volgende: (1) wekelijks verzenden van bestellingen, (2) af en toe een nieuw artikel toevoegen aan de winkel (en bijhouden hoe goed/slecht de bestaande artikelen lopen), en (3) verzorgen van de stand tijdens de landelijke dagen van WRN en SOVON (2x per jaar, soms iets vaker mocht zich de gelegenheid voordoen). Het runnen van de winkel vergt gemiddeld 2 uur per week. Enige opslagruimte voor de winkelvoorraad is wel gewenst (ongeveer twee kubieke meter). De winkel is op orde en je wordt goed ingewerkt.

De WRN is een informele club, wars van vergaderingen en officieel gedoe. Je hebt dus een grote mate van vrijheid. Bovendien help je een goede zaak, namelijk de bescherming van roofvogels (in een tijd waarin dat geenszins vanzelfsprekend is, zie ook de verhalen in deze Takkeling). Graag aanmelden bij Hanneke Sevink, 035-5421019, hannekesevink@freeler.nl

Nieuwe webmaster gevraagd

Het maken en onderhouden van een website is een klus die meer tijd vraagt dan menigeen denkt. Gerben van Bokhorst en Ulco Glimmerveen zijn er dit jaar druk mee geweest. Maar ander taken roepen, en dat betekent dat Gerben de zaak graag wil overdoen aan een andere webmaster. Wie denkt het aan te kunnen? Het gaat er vooral om dat het huidige frame verder wordt uitgebouwd, dat er regelmatig nieuws geplaatst wordt, dat er meer links naar relevante sites bijkomen, dat er meer literatuur over roofvogels beschikbaar komt, dat De Takkeling in zijn geheel digitaal beschikbaar komt (met de artikelen als afzonderlijke pdfs), enzovoort. Eén avond per week kost dat zeker, maar afhankelijk van hoe leuk iemand het vindt, kan er natuurlijk veel meer in worden geïnvesteerd. In ieder geval willen we Gerben hartelijk bedanken voor zijn werk. Stapje voor stapje komen we verder! Ook in dit geval: aanmelden bij onze aardige voorzitter Hanneke, 035-5421019, hannekesevink@freeler.nl

Kleurringen Torenvalk

In drie provincies zijn kleurring-projecten gestart voor Torenvalken. In Friesland wordt het gecoördineerd door de Vogelringgroep Bergumermeer. Met de aflezingen moet het mogelijk zijn meer te weten te komen over overleving, verplaatsingen en leeftijdsopbouw van de populatie. Zowel oude als jonge Torenvalken krijgen een kleurring mee bovenop hun standaardring van het Vogeltrekstation. Mocht je

een vogel aflezen, noteer dan kleur van de ring, lettercode, datum en plaats. Ook ringmeldingen van dode of gewonde Torenvalken zijn welkom. Voor meer informatie: www.vogelringgroep.nl

Meldingen doorgeven (liefst per email) aan: Peter Das, Koaikamp 8, 9254 EK Hurdegaryp, 0511-472130, 06-22995510, p.das@chello.nl

Voorbeeld van een geringde en gekleurde Torenvalk.

Heimans en Thijssse Stichting

In Nederland moeten honderden clubjes zijn die zich inzetten voor iets wat ze belangrijk vinden, vaak overlevend op een houtjes-touwttjes manier en leunend op vrijwilligers en giften van het publiek. De Heimans en Thijssse Stichting is zo'n club. Het doel van deze stichting is 'het bevorderen van het behoud en de toegankelijkheid van bronnen en archieven betreffende de culturele stroming die heeft geleid tot het beschermen van de natuur'. In een tijd dat bibliotheken, instellingen en universiteiten op grote schaal archiefmateriaal dumpen, zeker indien het om papier gaat, kan het belang van zulke stichtingen niet genoeg worden benadrukt. De Stichting heeft een snel groeiende bibliotheek met op dit moment 6000 boeken en tientallen tijdschriften. Grote namen uit de Nederlandse natuurbescherming hebben hier hun nalatenschap ondergebracht. De collectie groeit dagelijks en is digitaal toegankelijk (www.heimansenthijsssestichting.nl). Het beheer van dat alles kost geld. U kunt

donateur worden voor 20 euro per jaar (aanmelden via bovenstaande website); u ontvangt dan twee maal per jaar de Nieuwsbrief en kunt naar de lezingendag die de Stichting jaarlijks organiseert.

Bericht uit het veld

Indachtig de fors doorwoelde graslanden in de afgelopen winter waren de verwachtingen hoog gespannen: veel Veldmuizen betekent immers een bonanza voor Torenvalk, Buizerd en Bruine Kiekendief. Maar dat pakte anders uit. Vermoedelijk hebben de muizen in eerste instantie geprofiteerd van het sneeuwdek (isolatie, grasmat bleef groen dus eten zat, tevens bescherming tegen gevleugelde predatoren), maar hebben de daaropvolgende dooi en hernieuwde vorst (zonder sneeuwdek) voor grote sterfte gezorgd. Hoe het zij: de aantallen broedende Buizerds en Torenvalken vielen overall tegen, de jongentallen per nest evenzo. Volgens Jan van Dijk (Zwolle) lijkt de winter bovendien veel volwassen Torenvalken de kop te hebben gekost, vooral mannen. Hij constateerde in ieder geval diverse kasten waar wekenlang een vrouwtje verbleef zonder partner, terwijl andere kasten sowieso leeg bleven. De vrouwtjes kwamen met een slechte conditie de winter uit; in maart – dus net vooraf aan de eileg – waren ze niet vet. In de omgeving van Raalte hetzelfde beeld (Jan Leferink): in 2008-2010 daar respectievelijk 38, 20 en 15 broedparen Torenvalken; van de 15 broedparen in 2010 mislukten er maar liefst acht. Hij ringde in die jaren resp. 140, 72 en 37 jongen. In 2010 ving hij bovendien geen enkele valk terug die in 2009 en 2008 waren geringd, ook een aanwijzing voor forse sterfte in de voorafgaande winter. In de Beemster vond Gerrit Bochem maar 25 van de 64 kasten bezet door Torenvalken; in totaal ringde hij 90 jonge valken.

Een ander opmerkelijk fenomeen, dat overigens al een aantal jaren speelt maar inmiddels landbrede navolging heeft gekregen, is de gedragsverandering onder broedende roofvogels. Gemiddeld genomen zijn de ouderparen veel stiller geworden op de broedplaats, zowel in de baltsfase als gedurende het daaropvolgende broedproces. Normaliter was benadering van een nestplek, door een andere roofvogel, een vreemde soortgenoot of mensen, voldoende om roofvogels heftig roepen te ontlokken. Dat is tegenwoordig geheel anders. Bij veel nesten geven de ouders geen kik meer, in de meest letterlijke betekenis van het woord. Ik (Rob) zag dat fenomeen al in de jaren negentig optreden onder Haviken op de Veluwe, in samenhang met een afnemende nestdichtheid. Tegelijkertijd merkte ik dat de Boomvalken alsmäär stiller werden; een reactie op de predatiedruk van Haviken die met voedselschaarste te kampen kregen en zodoende steeds vaker nesten van andere roofvogels gingen plunderen? Ondertussen meldt Hanneke Sevink bij Boomvalken hetzelfde fenomeen in Het Gooi, vinden Ruud Vlek en Nirk Zijlmans ook dat de Boomvalken rond Amsterdam niet meer de oude zijn ('veel stiller', 'veel van hun extatisch geroep afgeleerd'), constateert Hans Potters hetzelfde in westelijk Noord-Brabant (zie deze Takkeling) en zijn mijn Buizerds en Sperwers zo stil geworden dat ik veel meer moeite heb ze op te sporen. Wat is hier gaande? Is dit een reactie op predatiegevaar, of spelen andere factoren een rol (gedragsverandering onder invloed van nieuwe chemicaliën – vlamvertragers - in de voedselketen?).

Recente roofvogelliteratuur

Rob G. Bijlsma

Binsbergen A. 2009. Uitzonderlijk: steentjesetende Torenvalk. Skor 28: 190.

Jonge Torenvalk pikt steentjes van een weg op, en slikt die door (eind augustus). Diverse suggesties passeren de revue voor het waarom. Braakbalpluizers: weest verdacht op steentjes!

Boele A. 2009. Roofvogeltrek over telpost De Horde, 1997-2009. De Kruisbek 25(5): 3-12.

Trektellen is weer in, na een eerdere uitbarsting in de jaren zeventig en tachtig (en ruim daarvoor, in de jaren dertig). Op deze telpost langs de Lekdijk is op 1516 dagen in totaal 4942 uur geteld. De resultaten beperken zich tot mediane doortrekdata, dagmaxima, topdagen en seizoensverlopen. Dat levert weinig nieuws op. Het is duidelijk dat de tellers veel plezier hebben in tellen, maar bij gebrek aan onderzoeksvragen verzandt het toch in meer van hetzelfde. Waarom geen fenologie van voor- en najaarstrek bekeken, geslachts- en leeftijdsgescheiden passage (en verandert dat in de tijd), voorkomen van rui bij trekkers, aan- en afwezigheid van kroppen gescoord (en is dat een indicatie voor al dan niet opvetten als trekstrategie)?

Boerner M. & Krüger O. 2009. Aggression and fitness differences between plumage morphs in the common buzzard (*Buteo buteo*). Behav. Ecol. 20: 180-185.

De auteurs onderscheiden in Buizerds drie kleurfasen: licht, normaal en donker. In termen van jongenproductie tijdens hun gehele leven waren bij zowel de mannen als de vrouwen de normaal gekleurde Buizerds het meest succesvol; lichte en donkere Buizerds deden het minder goed. Lichte mannetjes waren agressiever ten opzichte van een opgezette Oehoe dan normale en donkere mannetjes. Bij vrouwtjes was dat precies omgekeerd. Als gekeken werd naar agressie ten opzichte van soortgenoten, werden geen verschillen tussen de geslachten gevonden. Buizerds reageerden het felst ten opzichte van soortgenoten met eenzelfde kleur verenkleeft. Deze reacties – en hun effect op het succes als broedvogel – worden gecompliceerd door kleurfase-gerelateerde variaties in hoeveelheid bloedparasieten en veerluizen, en dito habitatkeuzes. Kortom, een behoorlijk ingewikkeld complex van verbanden die tezamen diepalen bepalen hoeveel jongen een Buizerd uiteindelijk in zijn/haar leven voortbrengt. Daarbij is het interessant te weten dat de partnerkeuze van een jonge Buizerd sterk afhangt van de kleurfase van zijn moeder: de meeste Buizerds paren met een vogel die dezelfde kleur heeft als zijn/haar moeder. Vermoedelijk een effect van imprinting, omdat jonge Buizerds tijdens de nestfase hun vader weinig zien (die komt alleen af en toe een prooi brengen), maar wel de ganse dag tegen hun moeder zitten aan te kijken. (mb549@cam.ac.uk).

Bonal R. & Aparicio J.M. 2009. An experimental test of offspring recognition in the colonial Lesser Kestrel *Falco naumanni*. Ibis 151: 577-579.

Herkennen Kleine Torenvalken hun eigen jongen? Daartoe haalden Spaanse onderzoekers de nestkasten van koloniaal broedende Kleine Torenvalken weg, en

plaatsten vervolgens aan weerskanten ervan een nieuwe kast: eentje gevuld met de eigen jongen, de andere met vreemde jongen. Vervolgens werd gekeken welke jongen werden gevoerd. De vrouwtjes voederden de vreemde jongen in elk experiment tenminste 1x. Twee van de negen mannetjes voederden uitsluitend de eigen jongen. Herkenning van eigen jongen wisselde sterk per individu: van 25-70% in vrouwen tot 33-100% in mannen. Binnen paren werd een sterke correlatie gevonden: ouders maakten vaak dezelfde keuzes. Mogelijk waren sommige broedsels beter te herkennen dan andere. Waarom Kleine Torenvalken zo slecht presteren als het gaat om het herkennen van hun eigen jongen (veel slechter dan zeevogels, bijvoorbeeld), is open voor speculatie. Kleine Torenvalken brengen hun prooien met een hoge frequentie naar het nest: ze eten insecten, en per keer nemen ze er maar eentje mee. Duren voedingen te kort voor jongherkenning? (raul.bonal@uclm.es).

Bons G. & Reutelingsperger L. 2009. Roofvogelinventarisatie Zuidelijke Maasduinen 2008. Eigen uitgave.

Gebied in Noord-Limburg, tussen Venlo en Arcen (oppervlak noch bosaandeel opgegeven, kartering niet gebiedsdekkend). Buizerd aanwezig met 5, 18, 22 en 22 paren in resp. 1978, 1992, 1997 en 2008, Havik met resp. 5, 8, 7 en 8 paren, Wespendif met resp. 3, ?, 3 en 3 paren.

Bos R. 2009. De Slechtvalken van het Afval Energie Bedrijf. Gierzwaluw 47(3): 16-20.

Uitvoerige beschrijving van het gedrag van Slechtvalken broedend op de AEB. In zulke industriële omgevingen lopen pas uitgevlogen jonge grote risico's, en zonder menselijke hulp zou het geregeld mis zijn gegaan.

Brezinski M. & Zmihorski M. 2009. Nestling diet and parental provisioning behaviour in the Marsh Harrier (*Circus aeruginosus*). Acta Zoologica Lituanica 19: 93-98.

Bij drie nesten van Bruine Kiekendief waren mannetjes de belangrijkste prooiaandragers. Bijna 75% van de aangebrachte prooi bestond uit zoogdieren, vooral woelmuizen. In biomassa was de inbreng van vrouwen (vooral watervogels) groter dan van mannen (half om half woelmuizen en watervogels; slechts 20% van de totale prooimassa). (marcinb@biol.uw.edu.pl).

Bruijn L. de 2009. Vijftig jaar roofvogels in Amelisweerd. De Kruisbek 52(5): 13-19.

Al in 1954 en 1956 werden er tellingen in Amelisweerd (150 ha, nabij Utrecht) gedaan, gevolgd door een non-stop reeks van 1964 tot 2005. Het landgoed is in de tussentijd sterk veranderd: ouder geworden, een weg er doorheen (A27, wie herinnert zich nog het protest?), tegenwoordig jaarlijks meer dan een miljoen bezoekers. Toch broeden er roofvogels. De eerste Buizerd in 1987; tegenwoordig zijn het er 3-4. Broedende Wespendifven werden in 1977-79, 1981, en 1993-94 vastgesteld, de Havik alleen in 1995. Sperwers kwamen in 1986 als broedvogel binnen (1 paar), en broeden er vanaf 1989 jaarlijks met 1 paar (soms 2, zoals in 1993 en 1996). De Torenvalk was in de jaren zeventig nog met 2-3 paren aanwezig, maar dat liep terug naar 1-2 in de jaren negentig en nul tegenwoordig. Boomvalken broedden in zeven jaren met 1 paar.

Bujoczek M. & Ciach M. 2009. Seasonal changes in the avian diet of breeding Sparrowhawks *Accipiter nisus*: how to fulfill the offspring's food demands? *Zoological Studies* 48: 215-222.

Sperwerprooien in het broedseizoen wogen 5-438 g. Er werden 61 vogelsoorten als prooi vastgesteld, het meest zanglijster, zwartkop, merel, vink, roodborst en koolmees (41%). In termen van biomassa waren merel, zanglijster en gaai het belangrijkste (42%). Prooien van <35 g overwogen, echte mannetjesprooien dus. Ook toen de vrouwtjes gingen meehelpen met jagen, aan het eind van de jongenfase, bleven kleine prooivogels domineren. De auteurs denken dat jacht op de talrijke kleine vogels efficiënter is dan jacht op de schaarse grotere prooivogels; bewijsvoering is schamel. (bujoczek.m@gmail.com).

Carillo J. & González-Dávila E. 2009. Latitudinal variation in breeding parameters of the Common Kestrel *Falco tinnunculus*. *Ardeola* 56: 215-228.

Er bestaat onder Torenvalken een trend grotere legsels te maken en later met de eileg te beginnen gaande van Noord-Afrika en Tenerife naar Noord-Europa. Deze studie laat zien dat er nogal wat variaties in die trend zitten, die zijn terug te voeren op variaties in weersomstandigheden (temperatuur en regenval in voorjaar) en op broeden in nestkasten of natuurlijke nesten (nestkastbewoners gemiddeld wat grotere legsels). Ik zou daar aan willen toevoegen: gebruik maken van studies over een tijdvak van 50 jaar. Immers, er is nogal wat veranderd in de tussentijd, zowel in landschap als in klimaat. En die veranderingen zijn groter in West- en Midden-Europa dan in Noord-Afrika of Noord-Europa. (jchidal@ull.es).

Dekker D. 2009. Hunting tactics of Peregrines and other falcons. Hancock House Publishing, Surrey B.C., Canada. 192 pp. \$29.95 (ook als e-book verkrijgbaar, dan \$12.95).

De trouwe lezers van *De Takkeling* zullen niet onbekend zijn met de fascinatie van Dick Dekker voor Slechtvalken, of beter gezegd: jagende Slechtvalken. Ook in het wetenschappelijke domein verschenen vanaf de late jaren zeventig tal van artikelen, gebaseerd op eerst honderden, later duizenden, uren veldwerk. Een mooi voorbeeld van wat een doelgerichte, hardnekkige aanpak kan opleveren. Omdat deze waarnemingen op diverse locaties in Alberta en Brits Columbia werden gedaan, recent uitgebreid met Friesland Buitendijks, ontstaat een boeiend beeld van het enorme arsenaal van aanpassingen van predatoren aan lokale omstandigheden. En, dientengevolge, van aanpassingen van hun prooidieren. Want die laatste zijn uiteraard geen willoze slachtoffers, maar daarentegen sublieme ontsnappers die geen middel onbenut laten om uit de klauwen van hun vijand te blijven. Dick Dekker geeft daar enkele mooie voorbeelden van, waaronder het buitengaats overtijen van Bonte Strandlopers, die 2-4 uur lang als compacte groep van soms meer dan 10.000 exemplaren boven zee blijven vliegen, vër buiten bereik van jagende Slechtvalken langs de kust (zou dat misschien de achtergrond zijn van de hoog vliegende groepen Goudplevieren, die al zingend soms een uur lang boven een weidegebied hangen, zoals ikzelf langs de Beilerstroom zag?) Jagen en prooi vangen, op zich al geen makkelijke opgave, worden bemoeilijkt door tal van andere problemen. In Canada was dat bijvoorbeeld het steelgedrag van Witkoparenden, zware jongens die geen kans onbenut laten om valken hun pas

DICK DEKKER

Hunting tactics of Peregrines and other falcons

gevangen prooi te ontfutselen. Dat dwong de valken ertoe alleen prooien te vangen die makkelijk konden worden getransporteerd, lichtgewicht als talingen en bontjes. Ook die raakten ze soms kwijt aan arenden, of aan andere valken, maar minder frequent. Dit zijn slechts enkele voorbeelden uit de veelheid van onderwerpen die worden behandeld, van methodologie tot prooiselectie, vergelijking tussen Slechtvalken en andere valken, kleptoparasitisme, gezamenlijke jacht, nestplaatsconcurrentie, jachtstrategieën tijdens de trek, jacht op Stadsduiven door Prairie- en Giervalken, leergedrag, groepsgedrag van prooien... Alle hoofdstukken zijn gebaseerd op geduldig waarnemen; helemaal achteraan staat een tabelletje waaruit kan worden opgemaakt dat Dick zich in 2008 kon buigen over een geaccumuleerd aantal van 3925 jachtvluchten van Slechtvalken (en 460 vangsten), waarbij hij ervan uitgaat dat er gemiddeld 1.5-5.5 uur nodig is om één jachtvlucht te scoren (afhankelijk van locatie). Dus reken maar uit om hoeveel velduren het gaat. In de reguliere wetenschap is zo'n investering in tijd uitgesloten. Vandaar dat amateurs een grote bijdrage kunnen leveren door dit soort belangrijke koeliewerk te doen. In combinatie met professionele wetenschappers, die meer mogelijkheden hebben experimenten uit te voeren en zodoende minder correlatief werken, leren we steeds beter wat predatie betekent in het leven van dieren. Het is geweldig dat er van dit proefschrift een handelseditie is verschenen. Het biedt de liefhebber een handvat om zelf aan de slag te gaan, en onbetreden paden in te slaan.

Dementavičius D. & Treinys R. 2009. Nest-site attendance of the resident White-tailed Sea Eagle (*Haliaeetus albicilla*) outside the breeding season. Acta Zoologica Lituanica 19: 10-17.

Onderzoek in Litouwen bevestigde de idee dat Zeearenden ook buiten de broedtijd een sterke band met de nestplaats houden, het opvallendst in september-oktober en in februari. De midwinterdip kan te maken hebben met het weer, dat in die periode vaak het strengst is. De ervaring in februari heeft ongetwijfeld te maken met de broedtijd, en wat daar aan voorafgaat (opbouw nest, copulaties). De roepfrequentie was het laagst in de herfst en vroege winter. Winterwaarnemingen bij het nest hadden voor de helft betrekking op het paar (47%), voor de overige gevallen op één van beide oudervogels. Nestbouw en –reparatie vond vaak al in de herfst en vroege winter plaats. De jaarrond band met de nestplaats heeft consequenties voor de bescherming van zeearenden. Het is duidelijk dat nestplaatsen niet alleen in het broedseizoen bescherming behoeven, maar ook daarbuiten. De auteurs pleiten daarom voor een strikte rust rond het nest in de periode 21 januari – 31 oktober. Let wel: in Litouwen. Voor Nederland is die periode vermoedelijk langer gezien de minder strenge winters hier (rimga.t@gmail.com).

Dickson R.C. 2009. Two male Hen Harriers attending nests in Dumfries & Galloway. British Birds 102: 468.

Vier gevallen waarbij een nest van Blauwe Kiekendief door twee mannen werd verzorgd (in 1976, 1978, 1979 en 1998, telkens in jaren dat vrouwen schaars waren). De extra man was telkens een onvolwassen vogel, al werd er nooit een copulatie waargenomen tussen de onvolwassen man en de vrouw. (Lismore, New Luce, Newton Stuart, Dumfries & Galloway DG8 0AJ).

Dubois P.J., Le Maréchal P., Oliosio G. & Yésou P. 2008. Nouvel inventaire des oiseaux de France. Delachaux et Niestlé, Paris.

In dit nieuwe overzicht van de vogels van Frankrijk worden ook de roofvogels up-to-date gebracht. Het is een echte avifauna, met aandacht voor verspreiding, seizoensverloop en trends. Hoewel er veel overlap is met het roofvogelboek van Thiollay & Bretagnolle (Rapaces nicheurs de France) geeft het nieuwe overzicht extra informatie over doortrek. Er is geen poging gedaan te komen tot meer ecologische analyses van de waarnemingen (invloed van landschap en klimaat op verspreiding en fenologie, trends). Niettemin, voor elke Francofiel een belangrijk naslagwerk.

Ehmse E. 2009. Successful breeding by a three-year old female White-tailed Eagle *Haliaeetus albicilla*. Dansk Orn. Foren. Tidsskr 103: 93-94.

In Denemarken verdreef in maart 1997 een derde kalenderjaars vrouwtje (haar leeftijd werd geschat aan de hand van haar verenkleed), een lokale broedvogel. Haar partner was geringd, afkomstig uit Sleeswijk-Holstein, en geboren in 1993. In najaar 1997 bouwden ze een nest, waarop het vrouwtje in de daaropvolgende maart broedend werd gezien. Ze bracht dat jaar twee jongen groot. In 1999 verdween haar partner in april (laatste waarneming 18 april), maar desondanks wist het vrouwtje eigenhandig haar enige jong groot te krijgen. In augustus van dat jaar werd het jong met zijn moeder uit het territorium verdreven door een nieuw paar. Dit vrouwtje was dus even oud als die in de Oostvaardersplassen tijdens haar eerste poging, wat laat zien dat – indien de omstandigheden gunstig zijn – Zeearenden ook kunnen broeden als ze nog onvolwassen zijn (vooral vrouwen). (erik@ehmsen.org).

Ellis D.H., Craig T., Craig E., Postupalsky S., LaRue C.T., Nelson R.W., Anderson D.W., Henny C.J., Watson J., Millsap B.A., Dawson J.W., Cole K.L., Martin E.M., Margalida A. & Kung P. 2009. Unusual raptor nests around the world. J. Raptor Res. 43: 175-198.

Trommel een aantal roofvogelaars bij elkaar die elk een decennium of langer roofvogels hebben onderzocht, en je kunt gemakkelijk een rariteitenkabinet van vreemde nestplaatsen samenstellen. De suggestie dat de literatuur juist gemiddelden publiceert, is slechts deels waar. Misschien de wetenschappelijke literatuur, maar als je in de meer op vogelaars gerichte bladen kijkt, kom je juist de uitzonderlijke gevallen tegen. De grootste dit, de laagste dat, enzovoort *ad infinitum*. Of deze extremen echt iets zeggen over de plooibaarheid van soorten, valt te bezien. In dit artikel paradeert een vermakelijke partij nestplaatsen voorbij, van grondnesten tot nesten samengesteld uit ijzerdraad, nesten belegd met geldbiljetten (Mongolië, of all places), nesten dicht op elkaar, in een verticaal ingerotte stam... Het artikel eindigt met een waarschuwing aan beheerders om vooral geen nestplaatsen te creëren volgens de in dit artikel opgesomde gevallen. Zegt dat iets over beheerders? (dcellis@theriver.com).

Elorriaga J., Zuberogoitia I., Castillo I., Azkona A., Hidalgo S., Astorkia L., Ruiz-Moneo F. & Iraeta A. 2009. First documented case of long-distance dispersal in the Egyptian Vulture (*Neophron percnopterus*). J. Raptor Res. 43: 142-145.

Van de 66 gemerkte Aasgieren in Noord-Spanje vestigde er zich eentje in Frankrijk, 550 km NO van geboorteplaats. Vestiging zo ver weg van de geboorteplaats was niet eerder gemeld voor Aasgieren. (javielor@hotmail.com).

Greeney H.F. & Wethington S.M. 2009. Proximity to active *Accipiter* nests reduces nest predation of Black-chinned Hummingbirds. *Wilson J. Ornithol.* 121: 809-812.

Kolibries die in de nabijheid van Haviken en Coopers Haviken broedden waren veel succesvoller als broedvogel dan zonder deze grote buren: resp. 46 en 9% broedsucces. De kolibries bleken geclusterd rond de *Accipiter*-nesten te zitten, met daartussen geschikt broedhabitat zonder kolibries. (revmmoss@yahoo.com).

Hager S.B. 2009. Human-related threats to urban raptors. *J. Raptor Res.* 43: 210-226.

Jaarlijks komen in de VS één miljard vogels om vanwege menselijke activiteiten. Daaronder veel roofvogels en uilen. Aanvaringen met obstakels zijn een belangrijke bron van sterfte. In hoeverre sterfte met een menselijke achtergrond ingrijpt op populatieniveau is slecht onderzocht. Het verschilt van soort tot soort. In ieder geval is de sterfte onder uitvliegende en zelfstandig wordende jongen een factor van betekenis. (stevehager@augustana.edu).

Hanžel J. & Šumrada T. 2009. Survey and nest site characteristics of breeding Kestrels *Falco tinnunculus* in Ljubljana (central Slovenia) in 2007. *Acrocephalus* 29: 149-153.

Het onderzochte stadsgebied van Ljubljana was ruim 32 km² groot; daarin werden 27 paren Torenvalk aangetroffen. Van 14 nesten waren er 8 op gebouwen en 6 in bomen. Met gemiddeld 8,3 paren/10 km² heeft deze Sloveense stad een bovengemiddelde dichtheid in vergelijking met België, Tsjechië, Italië en Duitsland. (jurij.hanzel@gmail.com).

Hardey J., Crick H., Wernham C., Riley H., Etheridge B. & Thompson D. 2009. *Raptors: a field guide for surveys and monitoring. Second edition. The Stationery Office, Edinburgh. XIV + 370 pp. Ingenaaide paperback.*

Al snel na de eerste druk in 2006 (en herdrukken in 2007) volgt nu een compleet herziene uitgave van dit belangrijke boek waarin de roofvogelaar precies kan vinden hoe roofvogelonderzoek aan te pakken. Er zijn kleurplaten opgenomen van slag- en staartpenen van roofvogels (uit de veldgids van Cieslak & Dul, 2006: Feathers: Identification for Bird Conservation) en foto's van de jongenontwikkeling bij Steenarend, Smelleken, Boomvalk, Steenuil en Velduil. De CD met geluiden is gehandhaafd. Een reeks voorbeelden van formulieren en definities van termen besluit het boek. Een buitengewoon belangrijke gids, waarin niet alleen de roofvogels, maar ook de uilen, aan bod komen.

Hellenic Ornithological Society. 2010. Satellite telemetry of Eleonora's Falcon migration from Greek islands. *Falco* 35: 12-13.

Vier Eleonora's Valken werden met een satellietzender uitgerust. De vogels vlogen dwars over de Middellandse Zee en dwars over de Sahara, via Centraal Afrika (2) en Oost-Afrika (2), naar hun overwinteringsgebied op Madagascar. Twee vogels bleven enige tijd rondhangen op de overgang Tsaad-Centraal Afrikaanse Republiek (je zou bijna denken: slaapplaatsen van zwaluwen?), om vervolgens zonder pardon het regenwoud over te steken in zuidoostelijke richting. De andere twee volgden een oostelijker route, via de gefragmenteerde habitats van Oost-Afrika rond de Riftvallei. Net als de

Spaanse en Sardijnse Eleonora's Valken steken de Griekse valken het regenwoud over; dit alles is geheel in tegenstelling tot de vroegere idee dat ze via de Rode Zee, om de Hoorn van Afrika en langs de kust naar Madagascar zouden vliegen. Een mooi staaltje satellietwetenschap dat oude ideeën ontkracht. (www.ornithologi.gr).

Hirschfeld A. 2010. Illegale Greifvogelvervolgung in Nordrhein-Westfalen in den Jahren 2005 bis 2009. Charadrius 46: 89-101.

Wie denkt dat roofvogelvervolgung typisch Nederlands is, komt bedrogen uit. Onze Duitse burens kunnen er ook wat van. In vijf jaar tijd werden 189 gevallen geregistreerd, waarbij tenminste 360 roofvogels en 11 uilen werden gedood of gevangen. De gevallen concentreren zich in wildrijke gebieden, wat – in combinatie met de gebruikte methoden - een duidelijke aanwijzing voor jachtbelangen suggereert. Er werd een mooie correlatie gevonden tussen het aantal afgeschoten hazen en fazanten, en het aantal illegaal gedode roofvogels. Daarnaast speelden postduif- en kippenhouders een rol. De meest gebruikte methode was vergiftiging (met dezelfde middelen als in Nederland) via uitgelegd aas. Tevens werd veel gebruik gemaakt van vangkooien, vallen en afschot. In vijf gevallen werd de dader in zijn kraagje gevat; deze kregen geldstraffen van 600 tot 3000 euro. Er bestaat gerede aanleiding te denken dat het werkelijke aantal slachtoffers (onder de roofvogels, wel te verstaan) vele malen hoger ligt dan gevonden. De parallel met Nederland is frappant. (axel.hirschfeld@komitee.de).

Hof R. van 't. 2009. Bruine Kiekendief op Schouwen-Duiveland. Sterna 54 (oktober): 28-31.

In 1984-94 werden op Schouwen-Duiveland gemiddeld 8 paren per jaar vastgesteld, in 1995-99 10 paren, in 2000 14, in 2001-05 11, in 2005-07 13, in 2008 17 en in 2009 14 paren. Het voedsel (kwalitatief) omvatte veld- en Noordse woelmuizen, bruine ratten, mollen, jonge konijnen, en jonge eenden, grauwe ganzen en spreeuwen.

Hunt W.G., Driscoll D.E., Mesta R.I., Barclay J.H. & Jackman R.E. 2009. Migration and survival of juvenile Bald Eagles from Arizona. J. Raptor Res. 43: 121-126.

Tussen 1987 en 1989 kregen 15 nestjonge Witkoparenden een zender en kleurringen; daarvan overleefden 11 exemplaren de periode direct na het uitvliegen. De tijd tussen uitvliegen en wegtrekken varieerde van 18 tot 65 dagen. Tien vogels reisden 925-1955 km alvorens langdurig te stoppen (of het weer verdere monitoring onmogelijk maakte). Ze vestigden zich langs de kust, rond meren of in open cultuurland. Minstens 9 van de 13 juvenielen overleefden het eerste levensjaar; minimaal 6 vogels haalden de leeftijd waarop broeden mogelijk is. (rjackman@garciaassociates.com).

Jansen E. 2010. Bruine Kiekendief en Wilde Eend. Caprimulgus 9(1): 10-11.

Juvenile Bruine Kiekendief zat op drijvende vrouw Wilde Eend, daarbij soms tot de borst in het water verdwijnend. Belangstelling van een ander juveniele Bruine Kiek en een Grote Mantelmeeuw. Na een tijdje gaf de zeiler op. De Wilde Eend verdween in een rietkraag en werd daar opnieuw door de kiekendief belaagd, wederom vergezeld door de tweede kiek. In totaal twee uur bezig. Uitkomst niet duidelijk. Mooi voorbeeld van juveniele Bruine Kieken die aas of aasgelijke prooien benutten, vaak in groepsverband. (eef_jansen@hetnet.nl).

Jenny D. 2010. Kollisionen zwischen Steinadlern *Aquila chrysaetos* und Flugzeugen in den Alpen. Ornithol. Beob. 107: 101-110.

In de Alpen komen met enige regelmaat vooral zweefvliegtuigen in botsing met Steenarenden; in de meeste gevallen gaat het om een echte aanval (van de Steenarenden, wel te verstaan). Ook hang gliders, paragliders, helikopters en kleine vliegtuigen kregen met Steenarenden te maken. Aanvallen gingen vaak vooraf door een undulerende vlucht. Piloten doen er goed aan dan het hazenpad te kiezen. De aanvallen beschadigden de vleugels van de vliegtuigen, echter zonder dat de vliegtuigen neerstortten; dat laatste was voorbehouden aan de arenden (althans, een aantal). Zie ook Komenda-Zehner & Zehnder 2010. (jenny.d@compunet.ch).

Kessel J. van & Wouters P. 2010. Onderzoek naar wespendienven in de Kempen in 2009. Blauwe Klauwier april 2010: 18-26.

In 2009 werden de Kempen opnieuw op min of meer gestandaardiseerde wijze op Wespendienven onderzocht. Dat leverde 18 territoria op (waaronder 10 waarbij voedselvluchten werden gezien). Er kwamen drie nesten boven water, waaronder een zeer vroege die op 11 mei met de eileg begon.

Komenda-Zehner S. & Zehnder M. 2010. Angriff des Steinadlers *Aquila chrysaetos* auf ein Modellflugzeug. Ornithol. Beob. 107: 111-113.

In 20 jaar vliegen met radiografisch bestuurd vliegtuigjes hadden roofvogels nooit belangstelling getoond, totdat een Steenarend er eentje greep na een stootduik. Het vliegtuigje stortte neer, de arend cirkelde omhoog. De aanval gebeurde in mei, op 5 km afstand van het nest; mogelijk dus een geval van territoriaal gedrag. (susanna.komenda@vogelwarte.ch).

Leech D., Barimore C. & Crick H. 2009. Volunteer boom. Bird Populations 9: 253-255.

De woelmuizenstand in Groot-Brittannië heeft een 3-5-jarige cyclus, en de reproductie van Torenvalken varieert navenant. Los daarvan lijkt de Torenvalk de laatste 15 jaar een structureel lagere reproductie te vertonen, om daarmee uit te komen op het lage niveau van de jaren zestig en zeventig (toentertijd geweten aan de effecten van organische chloorverbindingen, waarvan de soort herstelde in de jaren tachtig en negentig).

Lennon J. 2010. *Falco subbuteo* – a game of two halves. BTO News 288: 15.

Tussen 2004 en 2009 werden in Engeland bijna 400 jonge Boomvalken geringd, waarvan jaarlijks 25-77% bovendien kleurringen meekreeg. Daar zijn tot nu toe vier afzelingen uit voortgekomen. Om meer te weten te komen over levensduur en verplaatsingen, zijn uiteraard meer meldingen nodig. Ook in Nederland worden tegenwoordig om dezelfde redenen jonge Boomvalken geringd.

López-López P., Limiñana R. & Urios V. 2009. Autumn migration of Eleonora's falcon *Falco eleonora* tracked by satellite telemetry. Zoological Studies 48: 485-491.

Twee Eleonora's Valken afkomstig van de Balearische Eilanden (adulte man en juveniele man) werden met een satellietzender uitgerust en gevolgd op hun najaarsreis naar Madagascar. De adult deed er 38 dagen over (dwars door Afrika, via Libië, Chad, Centraal Afrikaanse Republiek, Soedan, Oeganda en Tanzania (8332 km), de juveniel

47 dagen via Algerije, Libië, Nigeria, Kameroen, Zaïre en Tanzania (9014 km). Ze vertrokken op resp. 26 en 27 oktober. De gemiddeld afgelegde afstand per dag bedroeg resp. 219 en 192 km. In tegenstelling tot wat de auteurs beweren is dit niet de eerste studie die de trek van Eleonora's Valken beschrijft met behulp van satellietzenders; in 2008 verscheen een uitgebreidere studie – meer individuen en inclusief voorjaarstrek - van Marion Gschwend *et al.* (zie De Takkeling 16: 254-255), met dezelfde uitkomst (trek dwars door Afrika). (Pascual.Lopez@uv.es).

Luo Z.K., Hou Y., Wu F.Q. & Wang T.H. 2010. Habitat preferences and prey selection of Marsh Harrier (*Circus aeruginosus*) in overwintering area in southeast China. Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungaricae 56: 173-186.

In ZO-China bleken overwinterende Bruine Kiekendieven het vaakst boven grasland te jagen, gevolgd door (in afnemend belang) rietland, water en boerenland. Fazanten waren het talrijkst in grasland, zangvogels daarentegen het minst talrijk. De talrijkheid van Fazanten was negatief gecorreleerd met begrazingsdruk: hoe meer grazers, hoe minder Fazanten. De auteurs suggereren met deze studie dat de talrijkheid van Bruine Kiekendieven in de winter samenhangt met prooiaanbod, en dat kennelijk Fazanten daarbij belangrijk zijn. Blijven diverse vragen over: waarom niet onderzocht wat ze echt eten, en waarom geen gegevens over de geslachtsverhouding (ik neem althans aan dat Fazanten vooral een prooi van vrouwtjes Bruine Kieken zijn, en dat dus vrouwen overwegen als overwinteraar in dit gebied; of was er een geslachtsafhankelijk habitatgebruik)? (luozukui@126.com).

Marcus P.J. 2009. De Alticom-Slechtvalken in Haarlem in 2009. Fitis 45: 114-117.

De KPN-zendtoeren in de Waardpolder is sinds 2006 bezet (man geringd als nestjong op Corus Velzen-Noord in 2004; vrouw in tweede kalenderjaar). In 2007 werd niet gebroed, 2008 leverde echter drie jongen op waarvan er twee uitvlogen. In 2009 vlogen vier jongen uit. Onder de 31 prooien vooral Spreeuw (6) en Gierzwaluw (3). (aanraad.marcus@12move.nl).

Massey B.H., Griffin C.R. & McGarigal K. 2009. Habitat use by foraging Northern Harriers on Nantucket Island, Massachusetts. Wilson J. Ornithol. 121: 765-769.

Van de vier onderzochte habitats, namelijk grasland, half-open land met struikage en boomopslag, al dan niet gemaaid of afgebrand, bleken mannetjes en vrouwtjes Blauwe Kiekendieven het minst vaak in het gemaaide land te foerageren. Waarom dat zou zijn, is niet onderzocht (suggestie: voedselaanbod en – beschikbaarheid verschilt van andere drie habitats, maar waarom dat dan niet gemeten?) (blakemassey@gmail.com).

Mathot K.J., van den Hout P.J. & Piersma T. 2009. Differential responses of red knots, *Calidris canutus*, to perching and flying sparrowhawk, *Accipiter nisus*, models. Animal Behaviour (2009), doi:10.1016/j.anbehav. 2009.01.024.

Kanoeten in gevangenschap maakten onderscheid tussen afwezigheid van Sperwers, zittende (opgezette) Sperwers en langszeilende modelsperwers (in gevangenschap), namelijk door al dan niet te vluchten, en de vlucht al dan niet korter of langer te laten

duren. Na een aanval stelden ze hervatting van foerageren langer uit als er een Sperwer was 'langsgevolgen'. (mathot.kimberley@courier.uqam.ca).

Mellenberg J. 2009. Slechtvalk op de Dikke toren in Zierikzee 2008-2009. Zêêlieven 24: 5-6.

Voor de elfde achtereenvolgende keer overwinterde er een Slechtvalk in Zierikzee, ditmaal al vanaf 1 september. Het vrouwtje bleek in Finland te zijn geringd op 8 juli 1998. Als prooiïresten werden gevonden: 3 Geoorde Futen, 4 Wintertalingen, 2 Waterhoentjes, 1 Scholekster, 1 Kluut, 2 Kanoeten, 5 Goudplevieren, 2 Houtsnippen, 2 snippen, 18 Stadsduiven, 1 Zanglijster, 2 Merels, 1 Kauw, 2 Zwarte Kraaien en 2 onbekende vogels. Deze vogel was ook 's avonds actief.

Meyburg B.-U. & Meyburg C. 2009. Todesursachen von Schreiadlern. Falke 56: 382-388.

Gebaseerd op gesatellietzenderde Schreeuwarenden uit Duitsland werd een sterfte berekend van 14.8% onder adulte vogels over 2006-08. De sterfte onder juvenielen was veel hoger; veel gezenderde vogels overleefden zelfs de heenreis naar Afrika niet (afschot in Midden-Oosten, maar vaak ook al in Zuid-Europa, daarnaast sterfte door uitputting, vergif, hoogspanningsdraden, verkeer). Omdat met zenders individuele vogels kunnen worden gevolgd, valt pas op hoeveel er doodgaan voordat ze zelf tot broeden kunnen komen. Uiteraard is onbekend of de sterfte is toegenomen in de afgelopen decennia, maar zeker is dat het aantal gevaren onderweg er niet minder op is geworden. Zorgwekkend.

Mirski P. 2009. Selection of nesting and foraging habitat by the Lesser Spotted Eagle *Aquila pomarina* (Brehm) in the Knyszyńska Forest (NE Poland). Polish Journal of Ecology 57: 581-587.

Poolse Schreeuwarenden nestelden bij voorkeur in de nabijheid van open plekken en rivieren, en vermeden dorpen. Jacht vond veelal in grasland plaats (95% van de jachtactiviteiten, binnen 2 km van nest), niet in akkerland. (p.mirski@uwb.edu.pl).

Monneret R.-J., Bulle C. & Ruffinoni R. 2009. Prédation de jeunes Faucons pèlerins *Falco peregrinus* par un couple de Grands Corbeaux *Corvus corax*. Nos Oiseaux 56: 231-234.

Toen Thom Renssen nog leefde, en hij me jaarlijks aan het eind van het broedseizoen opbelde om gegevens over broedgevallen van Raven los te peuten, kwam het gesprek vaak op Haviken, en of die in staat waren Raven te prederen (met als onderliggende toon: bezorgdheid over zijn Raven). Ik kon hem toen telkens geruststellen: nee Thom, geen predatiegevallen dit jaar, enne, die Raven zijn mannetjesputters hoor, die laten hun nest niet zomaar door een Havikje leegvreten. Onderhavig artikel laat zien dat eerder het omgekeerde kan gebeuren, waarbij Slechtvalk voor Havik moet worden gesubstitueerd. In Frankrijk werd namelijk gezien dat een ravenpaar een onbewaakt nest met drie jonge Slechtvalken (20-25 dagen oud) leegroofde.

Nicholson D. 2010. Common Kestrel attempting to predate Hobby chicks at the nest. British Birds 103: 244.

Een vrouw Torenvalk probeerde diverse malen bij een boomvalknest te komen waarop drie jongen zaten van 16-18 dagen oud. De Boomvalk kon dat maar net verhinderen (1x

tot op grijpafstand). (8 Park Road, Willingham by Stow, Gainsborough, Lincolnshire DN21 5LF).

Nie H. de 2009. Boomvalken in het Binnenveld. Pennevluchten 27(3): 63-67.

Beschrijving van broedgevallen in de zuidelijke Gelderse Vallei; hier ontbrak de soort in de jaren zeventig, maar inmiddels 3-4 paren in 2008 (populier en hoogspanningsmasten). Zwijgzame vogels in de paartijd (dat was vroeger wel anders, zoals De Nie uit ervaring weet te melden voor 1962 en 1967). Ook weinig reacties op potentiële rovers (kraaien, Torenvalk). Het broedsucces was laag (1 paar met 1 jong in 2009, in 2008 2 paren met resp. 3 en 2 jongen).

Pavón D., Limiñana R., Urios V., Izquierdo A., Yáñez B., Ferrer M. & de la Vega A. 2010. Autumn migration of juvenile Short-toed Eagles *Circaetus gallicus* from southeastern Spain. Ardea 98: 113-117.

Twee juveniele Slangenarenden vlogen van ZO-Spanje via verschillende routes (3800 en 4700 km lang) naar hun overwinteringsgebied in de noordelijke Binnendelta van de Niger in Mali, waar ze ongeveer 170 km uit elkaar zaten. Een van de vogels maakte in Mali een 660 km lange lus in oostwaartse richting, alvorens terug te keren naar de Binnendelta. Het verschil in trekpatroon zou misschien te maken kunnen hebben met het al dan niet volgen van volwassen Slangenarenden tijdens de trek; adulte vogels weten de weg en vliegen rechtstreeks naar het overwinteringsgebied (althans, dat is het idee). Een van de vogels vloog in haar eerste voorjaar terug naar het noorden, om de zomer door te brengen in Marokko en in september opnieuw zuidwaarts af te zakken naar de noordelijke Binnendelta. (sorrow2@hotmail.com).

Prins H. 2009. Vakantiegast: Sperwer in onze tuin. 't Duumpje 35(4): 2 pag.

Jong sperwermannetje vangt in augustus merels in tuin in bebouwde kom van IJzendijke, en komt daarbij op 3.5 m van mensen.

Probst R. (ed.) 2009. Der Seeadler im Herzen Europas. Tagungsband der WWF Österreich Seeadler Konferenz von 17.-18. November 2007 in Illmitz. Deinsia 27: 1-171.

Deze bundeling bevat stukken over de huidige status van Zearenden in Duitsland, Oostenrijk, Hongarije, Tsjechië, Slowakije, Slovenië, Kroatië en Servië, naast enkele meer algemene verhalen over sterfteoorzaken, bescherming en leeftijdsherkenning. Overal gaat het nu bergopwaarts, al zijn er plaatselijk nog steeds kwade krachten bezig om dat proces te verstoren (Oostenrijk is berucht, met grote sterfte veroorzaakt door jagers). Veel detailinformatie over broedsucces, vestigingsfactoren, geschiedenis, habitat, voedselkeus en wintervoorkomen, dat alles verlichtigd met mooie landschapsfoto's. Voor zeearendliefhebbers niet te versmaden, al had ik graag een totaaloverzicht gezien.

Radović A. & Mikuska T. 2009. Testing the effect of persecution and permanent dispersion of sub-adult birds in long-term sustainability of White Tailed Eagles (*Haliaeetus albicilla* L.) population at different management options in Croatia. Acta Zoologica Academiae Scientiarum Hungarica 55: 395-407.

In het natuurpark Kopački Rit in Kroatië beliep het aantal succesvolle paren van de Zearend in 1986-89 en 2005-07 resp. 5, 12, 14, 8, 9, 18 en 19 (met resp. 7, 18, 18, 13,

12, 32 en 34 jongen). De vooruitzichten van deze populatie werden in 14 scenario's gemodelleerd om te zien welke factoren tot uitsterven zouden kunnen leiden. De huidige situatie volstaat om de stand op peil te houden. De overleving van sub-adulte vogels is daarbij belangrijk. (anradovic@hazu.hr).

Riegert J., Lövy M. & Fainová D. 2009. Diet composition of Common Kestrels *Falco tinnunculus* and Long-eared Owls *Asio otus* coexisting in an urban environment. *Ornis Fennica* 86: 123-130.

In muizenrijke jaren vraten Torenvalk en Ransuil beide voornamelijk woelmuizen. In muizenarme jaren bestond het alternatieve voedsel van Torenvalken uit insecten, van Ransuilen uit andere muizensoorten (ware muizen in plaats van woelmuizen). Echte stadstorenvalken (op 4 km van de jachtvelden) hadden – verrassend genoeg – eenzelfde aandeel woelmuizen in hun dieet als stadsrandbroedende soortgenoten. (honza@riegert.cz).

Rosenfield R.N., Bielefeldt J., Rosenfield L.J., Booms T.L. & Bozek M.A. 2009. Survival rates and lifetime reproduction of breeding male Cooper's Hawks in Wisconsin, 1980-2005. *Wilson J. Ornithol.* 121: 610-617.

De jaarlijkse sterfte onder mannetjes (jonger of gelijk aan 10 jaar) van de Cooper's Havik was 19%, zonder een verschil tussen vogels broedend in urbane of rurale gebieden, noch tussen de eerste en tweede 13-jarige periode. Het aantal jongen dat ze grootbrachten varieerde van 0-32 per individu. Hoe langer een vogel leefde, hoe groter de kans op een fors nakomelingschap. Lichaamsgewicht noch grootte waren daarbij van belang. Vijftien van de 66 onderzochte mannetjes produceerden 53% van alle jongen. (rrosenfi@uwsp.edu).

Strandberg R., Klaassen R.H., Hake M. & Alerstam T. 2009. How hazardous is the Sahara Desert crossing for migratory birds? Indications from satellite tracking of raptors. *Biol. Lett.* doi:10.1098/rsbl.2009.0785.

Van de gezenderde Zweedse roofvogels die naar Afrika vliegen eindigt een aanzienlijk deel zijn leven in het Middellandse Zeegebied (afschot) en in de Sahara. Gezien ook de frequentie waarmee Visarenden, Wespddieven, Bruine Kiekendieven en Boomvalken een afwijkende vliegbaan nemen, of terugkeren op een voorgenomen vlucht over de woestijn, ondervinden roofvogels vaak slechte omstandigheden tijdens hun vlucht over de Sahara. In zowel na- als voorjaar betreft dat 40% van de vogels (resp. 63 en 32 vogels), wat enigszins merkwaardig is omdat de omstandigheden in het voorjaar ongunstiger zijn om de Sahara over te steken. Is er dan al een schifting opgetreden waarbij de ergste kneuzen eruit zijn gewied (zie Zwarts *et al.* 2009)? Sowieso zijn juvenielen gevoeliger voor slecht weer in de Sahara dan adulte vogels (31% van de juvenielen sterft tijdens de oversteek, tegen 2% van de adulten). De terugtocht kan zo zwaar zijn dat het meetelt in het broedproces in het daaropvolgende broedseizoen: Visarenden en Bruine Kiekendieven die tijdens de voorjaarstrek afwijkend vlieggedrag vertoonden boven de Sahara waren slechts in 10% van de gevallen succesvol als broedvogel, tegen 53% van de vogels die geen afwijkend vlieggedrag hadden vertoond. Dit kan deels worden verklaard door de verlate aankomst op de broedplaatsen van de vogels die moeite hadden met de oversteek van de Sahara. (roine.strandberg@zoekol.lu.se).

Strandberg R., Klaassen R.H.G., Olofsson P. & Alerstam A. 2009. Daily travel schedules of adult Eurasian Hobbies *Falco subbuteo* – variability in flight hours and migration speed along the route. *Ardea* 97: 287-295.

Gesatellietzenderde Boomvalken vlogen aanmerkelijk sneller boven de Sahara dan in Europa of in de rest van Afrika. De vogels begonnen tijdens de najaarstrek al vroeg op de dag te vliegen, rond zes uur lokale tijd. Ze bleven de hele dag vliegen (maar niet 's nachts, afgezien van in de tropische zone waar ze soms al voor zonsopgang actief waren), waarmee ze een langere vliegtijd hadden dan roofvogels die van thermiek gebruik maken. In Europa en tropisch Afrika waren de vliegtijden meer variabel en werd vaker gestopt; dit suggereert dat ze onderweg foerageerden. (Roine.Strandberg@zoekol.lu.se).

Strenna L. & Boileau N. 2010. Activités, modes de chasse et régime alimentaire du Faucon crécerelle *Falco tinnunculus* en hiver en Bourgogne. *Nos Oiseaux* 57: 25-35.

Een overwinterende populatie Torenvalken in Bourgondië werd via wegtellingen bijgehouden; een deel werd gekleurdingd. Graslanden hadden de voorkeur, gevolgd door gemengd bedrijf en akkerland. In de loop van de winter maakten de valken steeds meer gebruik van zitjacht, waarbij overigens geen effect van temperatuur werd gevonden. Tussen jachtwijze en conditie werd geen verband gevonden.

Sulawa J., Robert A., Köppen U., Hauff P. & Krone O. 2009. Recovery dynamics and viability of the white-tailed eagle (*Haliaeetus albicilla*) in Germany. *Biodivers. Conserv.* DOI 10.1007/s10531-009-9705-4.

Nadat in de jaren het gebruik van zeventig DDT, PCB's en andere chemicaliën in Duitsland aan banden was gelegd, herstelde de populatie Zeearend zich snel. Tussen 1991 en 2005 had gemiddeld 88% van de paren een actief nest; 62% van de paren was succesvol. Gemiddeld vlogen 1.5 jongen per succesvol paar uit. De juveniele en onvolwassen Zeearenden hadden een betere overleving (92% per jaar) dan 5-jarige (76%) en oudere vogels (88%). De lagere overleving van volwassen vogels wordt geweten aan territoriaal gedrag. (sulawa@izw-berlin.de).

Sunde P., Odderskaer P. & Storgaard K. 2009. Flight distances of incubating Common Buzzards *Buteo buteo* are independent of human disturbance. *Ardea* 97: 369-372.

In een vrij dichtbevolkt gebied in Denemarken vlogen broedende Buizerds op 0-200 m afstand van het nest indien te voet benaderd door een mens. 60% bleef zitten tot 50 m en 14% totdat de nestboom was bereikt. De afvliegafstand was niet gecorreleerd met microhabitat (nest), landschap of menselijke activiteiten rond het nest. Het lijkt erop dat de Deense Buizerds nog steeds, ondanks een jachtverbod, gevoelig zijn voor menselijke verstoring rond het nest. (psu@dnu.dk).

Vermeersch G. & Anselin A. 2009. Broedvogels in Vlaanderen 2006-2007. Mededeling van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek nr. 3. Brussel (www.inbo.be).

De stand van de Wespiedief in Vlaanderen werd op 160-240 paar geschat in 2000-02, tegen 220-250 in 2006-07. Rode Wouwen, daarentegen ontbreken al vanaf 2000 als broedvogel, terwijl Zwarte Wouwen alleen overzomerend werden gemeld (langs de

Zeeschelde). Na piekjaren in 2000-05 (max. 165 paren), is de stand van de Bruine Kiekendief teruglopend, met 97 en 90 paren in 2006 en 2007. Blauwe en Grauwe Kiekendief ontbreken als broedvogel of komen sporadisch tot broeden (Blauwe, 1 paar in 2007). De Havik wordt geschat op 300-400 paren, gelijk aan de schatting in 2000-05. Slechtvalken zitten nog steeds in de lift, met 26 en 27 paren in resp. 2006 en 2007.

Vlugt D. 2009. De postduif als slachtoffer van Haviken op Texel en in de duinen van Noord-Holland. Skor 28: 182-184.

Van de 1325 postduifringen gevonden in de Noord-Hollandse duinen tussen Camperduin en Wijk aan Zee (15 jaar) was 81% verdwaald, tegen 19% afkomstig van lokale duivenhouders of op weg naar huis. Van 17 ringen gevonden op Texel bleken er 12 te zijn verdwaald (de duiven, niet de ringen), 4 op weg en 1 lokaal. Wie postduifringen van Texel heeft, graag contact opnemen met Dook. (d.vlugt@quicknet.nl).

Wagenaar A. 2009. Wintertelling roofvogels. De Kruisbek 52(5): 42-44.

Het tellen van vogels is een doel op zich geworden. Roofvogeltellingen in de winter illustreren dat ten volle; in dit stuk is het oppervlak geteld gebied in 1997-2000 verdubbeld ten opzichte van tellingen in de late jaren zeventig, zij het dat in 1998-2000 de omvang van het getelde gebied zelfs niet bekend was. Aantalsvariëaties en gebiedsgebruik van overwinterende roofvogels kunnen aanmerkelijk intelligenter worden bijgehouden dan met deze tellingen (2 van de 3 redenen waarom wintertellingen worden gehouden zijn onjuist, de derde – het recreatieve karakter ervan – is als enige houdbaar).

Wirth H. 2009. Weitere Todesfälle von Rotmilanen. Seevögel 30: 98-101.

Drie doodvondsten van Rode Wouwen nader bekeken. Waarschuwt dat de nestplaats van een Rode Wouw ten opzichte van een windmolen niets hoeft te zeggen over de aanvaringskans. Broedvogels van veraf gelegen broedplaatsen kunnen na het uitvliegen van de jongen (of na mislukking zelfs nog eerder) meerdere km van het nest wegzwerfen, en dan alsnog in de buurt van een windmolen komen (en een kans lopen te sneuvelen). (info@jordsand.de).

Zwarts L., Bijlsma R.G., van der Kamp J. & Wymenga E. 2009. Living on the edge: Wetlands and birds in a changing Sahel. KNNV Publishing, Zeist. 564 pp. Gebonden. ISBN 978 90 5011 280 2. €64.95

Dit standaardwerk beschrijft de vogeltrek tussen Eurazië en Afrika, met buitengewone aandacht voor de Sahel en aangrenzende vegetatiezones. In het recente verleden maakten naar schatting 5 miljard vogels twee maal per jaar deze tocht; tegenwoordig is dat nog maar de helft. Er is dus flink wat mis. De omstandigheden in West-Afrika worden tot op het bot uitgespit, en vervolgens passeren een aantal trekvogelsoorten de revue. Daaronder Bruine Kiekendief, Grauwe Kiekendief (door Chris Trierweiler en Ben Koks) en Visarend. In een apart hoofdstuk wordt uitvoerig stilgestaan bij het belang van sprinkhanen voor vogels; hier worden door Wim Mullié diverse mythes doorgeprikt, zoals het veronderstelde belang van treksprinkhanen als voedsel voor vogels (het zijn juist de lokale sprinkhaansoorten die belangrijk zijn, niet de treksprinkhanen die naar tijd en plaats uitermate onvoorspelbaar zijn in hun

Leo Zwarts

Rob G. Bijlsma

Jan van der Kamp

Eddy Wymenga

Living Wetlands and birds in a changing Sahel on the edge

KNNV Publishing

voorkomen en alleen een rol spelen tijdens uitbraken). Voor alle soorten blijkt de Sahel en omgeving van groot belang te zijn voor de overleving, maar ook voor de conditie waarmee ze – na de winter – terugkeren op de broedplaatsen. Dat geldt ook voor soorten die niet in de Sahel overwinteren, maar ver ten zuiden daarvan; deze vogels passeren de Sahelzone en Sahara in het voorjaar, en krijgen een tik uitgedeeld tijdens droogte. Dat laatste werkt weer door op de broedprestaties. Wie meer wil weten over deze ingewikkelde relatie tussen Europa en Afrika, heeft met dit fraai geïllustreerde boek een hoge informatiedichtheid in handen. De honderden foto's laten ook de lezer die nooit in Afrika is geweest achter met het idee dat hij weet hoe het er daar uitziet. De figuren zijn een toonbeeld van helderheid, en de honderden tekeningen van Jos Zwarts geven het boek een geheel eigen sfeer mee, die zelfs de anders saaie pagina's met literatuurverwijzingen en register tot een genot maken om door te nemen.

Zuberogitia I., Alonso R., Elorriaga J., Palomares L.E. & Martínez J.A. 2009. Molt and age determination of Eurasian Sparrowhawk *Accipiter nisus* in Spain. *Ardeola* 56: 241-251.

Op basis van 18 gevangen Sperwers (broedseizoenen tussen 2001 en 2007) en 129 Sperwers die in asiels waren binnengebracht wordt de rui beschreven.

Overzicht van WRN-steunpunten en contactpersonen

Friesland

Herman Dijkman, Schuur 35, 9205 BE Drachten. Tel. 0512-523369, Email: h.dijkman54@hetnet.nl
ZO-Friesland: Thijs van Galen, Hobbemastraat 28, 8471 VW Wolvega (0561-614522),
thijsvangalen@home.nl, www.roofvogelsweststellingwerf.nl
Kiekendieven: Romke Kleefstra, Sinnebuorren 34, 8491 EH Akkrum (0566-652881), Email: craneland@wxs.nl

Groningen

Kiekendieven: Ben Koks, Hamrikkerweg 2, 9943 TB Nieuw-Scheemda (0598-446201)
(www.grauwekiekendief.nl), Email: ben.koks@grauwekiekendief.nl

Drenthe

Sake de Vlas, Heiakkers 3, 9463 TN Eext, 0592-263576, info@werkgroeproofvogels.nl

Overijssel

Jan van Dijk, Mgr. Nolenslaan 19, 8014 AS Zwolle (038-4657050), Email: jwhvdijk@wxs.nl
Twente: Roeleke Steentjes-ter Stege, Hofstedenweg 4, 7497 NC Bentelo (0547-292541), Email: roeleke@hccnet.nl

Gelderland

Harry van Diepen, Troelstrastraat 2, 8161 DS Epe, 0578-615114, 06-83042954, dile@introweb.nl
Jan ten Böhmer, Ordermolenweg 64, 7312 SL Apeldoorn, 055-3552850
Bert Verboog, Molenbelt 67, 7241 JK Lochem (0573-256654/299299), Email: bverboog@hetnet.nl

Flevopolders

Frank de Roder, Zwartemeerweg 20A, 8307 RP Ens (06-50213098), Email: frankderoder@hccnet.nl

Noord-Brabant

Algemene contacten + Midden-Brabant: Kees Kraneveld, J. Ruysdaelstraat 37, 5143 GL Waalwijk
(0416-336499), kraneveld@hotmail.com
Onderzoek + Oostelijk Noord-Brabant (Noord): Edward Sliwinski, Marijkelaan 16, 5342 EM Oss
(0412-639612), edward.sliwinski@home.nl
Oost-Brabant Zuid: Pieter Wouters, Lensheuvel 37, 5541 BA Reussel (0497-643049), woutersloos@hetnet.nl
Westelijk Brabant: Ton Bakker, Gripkeshof 55, 4661 VZ Halsteren (0164-687184), bakker.karman@planet.nl
André Scheeres, (vervolgingszaken), Lavadijk 297, 4707 KZ Roosendaal (0165-559445, 06-41559521),
Zippy05@home.nl
Vogelasiel Someren, oostelijk Noord-Brabant (0493-493564)
Vogelasiel Zundert, westelijk Noord-Brabant (076-5974165)

Zeeland

Inventarisaties: Henk Castelijns, Marollenoord 10, 4553 CP Philippine, castelijns@zeelandnet.nl,
http://www.roofvogelszeeland.nl

Limburg

(Noord-Limburg) Jos Custers, Venloseweg 61, 5993 PH Maasbree (077-4653574)
(Midden Limburg) Henk Beckers, Schaapsweg 72, 6077 CG Odiliënberg, 0475-533003, boomvalk@home.nl
(Zuid Limburg) Rogier Erkens, Maastrichterlaan 122, 6191 RT Beek (046-4372839)

Utrecht en Het Gooi

Hanneke Sevink, Einder 31, 3742 ZG Baarn (035-5421019), Email: hannekesevink@freeler.nl

Zuid-Holland

André de Baerdemaeker, Mijnsherenlaan 85b, 3081 GG Rotterdam (06-55550221), baerdemaeker@hotmail.com
Ton Elzerman, Benedenrijweg 325, 2983 GE Ridderkerk (0180-417154), Email: buteo@planet.nl
(Zuid-Hollandse eilanden, Rotterdam en omgeving, Nieuwe Waterweg Noord)

Noord-Holland

Dook Vlucht, Nassaulaan 8, 1862 EJ Bergen (072-5897778), Email: d.vlucht@quicknet.nl

Algemeen contact politie (roofvogelvervolgning): Henri Madern (06-55823185)

Roofvogelvervolgning Noord-Nederland (tot en met Flevoland): Jan Schipperijn (06-55834171)

Uitleen roofvogeltentoonstelling: Willie Spieker, Korenbloemstraat 13, 7135 JS Harreveld (0544-374899)

Inhoud De Takkeling 18(2), 2010

- 99 Hanneke Sevink: Kijkers 'Beleef de Lente' roepen op tot actie tegen roofvogelhouderij
- 100 Gerard L. Ouweneel: Hallucinatie?
- 105 Peter de Boer: Nestverstoringen bij Blauwe Kiekendieven *Circus cyaneus*
- 108 Rob G. Bijlsma & Eef Jansen: Het Korhoen, de Havik en Staatsbosbeheer
- 132 Romke Kleefstra, Michel Pol & Marijke van der Veen: Broedzorg voor een gevallen Buizerd *Buteo buteo*
- 138 Hans Potters: Hoe verhoudt door predatie veroorzaakte (jongen)sterfte zich tot andere factoren die de afname van de Boomvalk *Falco subbuteo* als broedvogel in het westen van Noord-Brabant kunnen verklaren?
- 148 Sake de Vlas: Smelleken *Falco columbarius* vangt libellen
- 150 Jannes Santing: Tweede legsel van Torenvalk *Falco tinnunculus*?
- 151 Albert Raven, Bernd Riedstra & Cor Dijkstra: Opnieuw een dwerglegsel én een dwergvervolglegsel bij een Torenvalk *Falco tinnunculus* in het Lauwersmeer
- 156 Dick Dekker: Over prooien en prooiresten...
- 159 Dick Dekker: Slechtvalk *Falco peregrinus* jaagt (verjaagt?) Zwarte Kraaien *Corvus corone*
- 161 Gerard L. Ouweneel: Waarnemingen van roofvogels langs de Zwarte Zeekust van Roemenië in januari 2010
- 164 Oproepen en mededelingen
- 168 Rob G. Bijlsma: Recente roofvogelliteratuur

Contents De Takkeling 18(2), 2010

- 99 Hanneke Sevink: Call for action against raptor trade
- 100 Gerard L. Ouweneel: An escaped Steller's Sea Eagle *Haliaeetus pelagicus*
- 105 Peter de Boer: Nest disturbances at nests of Hen Harriers *Circus cyaneus*
- 108 Rob G. Bijlsma & Eef Jansen: The Black Grouse, the Goshawk and the State Forestry Service
- 132 Romke Kleefstra, Michel Pol & Marijke van der Veen: Saving a fallen Buzzard *Buteo buteo* chick
- 138 Hans Potters: The decline of the Hobby *Falco subbuteo* in western Noord-Brabant: what factors are responsible?
- 148 Sake de Vlas: Merlin *Falco columbarius* capturing dragonflies
- 150 Jannes Santing: Second clutch in Kestrel *Falco tinnunculus*?
- 151 Albert Raven, Bernd Riedstra & Cor Dijkstra: Two more dwarf clutches of a Kestrel *Falco tinnunculus* in the Lauwersmeer
- 156 Dick Dekker: About prey and prey remains...
- 159 Dick Dekker: Peregrine *Falco peregrinus* hunts (or chases away?) Carrion Crows *Corvus corone*
- 161 Gerard L. Ouweneel: Raptors observed in the Drobogea, Romania, in January 2010
- 164 News and comments
- 168 Rob G. Bijlsma: Recent raptor literature